

פיסוק טעמים

דקדוקי תפילה

מבוסס על מאמרו של

הרב יעקב לויפר שליט"א

שפורסם בקובץ חצי גבורים אלול תשע"ה

בתוספת כמה הערות ונקודות

ע"י המסדר יהושע זליג קרטיבנסקי

הקדמה קצרה

בקריאת התורה יש לנו טעמים, המראים לנו כיצד לפסק כל משפט. אבל בתפילה אין לנו טעמים, ולכן ישנם כמה וכמה מקומות בנוסח התפילה שניתן להסתפק בפיוסוקם הנכון, לפי שהן ניתנים להתפרש בשתי צורות. וכן ישנם הרבה מקומות בנוסח התפילה שבהן הפיוסוק ברור, אלא שמחוסר שימת לב משתבשים המתפללים, ומפסקים שלא כמשפט וכוונת התפילה, מחמת חוסר שימת לב או חוסר הבנה, או מקומות שנשתבש פיוסוקם מחמת סיבות אחרות. במדור זה נעסוק בהן, בס"ד.

ואשי ישראל ותפילתם

כל המעיין מעט בלשונה של ברכת העבודה בשמונה עשרה, כמעט לא ימלט שיפול בו הספק, האם יש לקרוא: 'וְהָשִׁב אֶת הָעֲבוּדָה לְדָבִיר בֵּיתְךָ', – 'וְאֲשִׁי יִשְׂרָאֵל וּתְפִלָּתָם מִהֶרָה בְּאַהֲבָה תִקְבַּל בְּרָצוֹן', או שמא יש לקרוא: 'וְהָשִׁב אֶת הָעֲבוּדָה לְדָבִיר בֵּיתְךָ וְאֲשִׁי יִשְׂרָאֵל', ולאחר מכן: 'וּתְפִלָּתָם מִהֶרָה בְּאַהֲבָה תִקְבַּל בְּרָצוֹן'.

למעשה, כבר דנו בזה הקדמונים. התוספות במנחות (קי ע"א ד"ה ומיכאל) עומדים על דברי הגמרא שהמלאך מיכאל מקריב קרבנות למעלה, ומביא 'מדרשות חלוקין, יש מי שאומר נשמותיהן של צדיקים, ויש מי שאומר כבשים של אש, והיינו (לשיטת האומרים 'נשמותיהן של צדיקים) דאמרינן בשמונה עשרה בעבודה 'ואשי ישראל ותפילתם מהרה באהבה תקבל ברצון'.

כלומר, אנו מבקשים שהקב"ה יקבל ברצון את אישי ישראל המוקרבים גם בזמן הזה על ידי מיכאל על המזבח שלמעלה.

ולאחר מכן מביאים התוספות פירוש אחר: 'ויש אומרים דקאי ארלעיל: והשב את העבודה לדביר ביתך ואשי ישראל'. ולפי זה 'ואשי ישראל' הוא חלק מבקשת 'וְהָשִׁב אֶת הָעֲבוּדָה לְדָבִיר בֵּיתְךָ' (וגם את) 'אֲשִׁי יִשְׂרָאֵל'. שאנו מבקשים שהקב"ה יחזיר את עבודת בית המקדש הכוללת הקרבת קרבנות ישראל.

גם במור (אוי"ח סי' קב) הובא ספק זה, אלא שהוא מביא לאופן הראשון פירוש נוסף: 'ואשי ישראל דהיינו הקרבנות, ותפילתם שהיא במקום הקרבנות, תקבל ברצון'. (וראו בפ"ז שם מה שהקשה על פירוש זה).

רבי יעקב עמדין, ב'מור וקציעה' (אוי"ח סי' כח) פירש בפשיטות: נראה לי דלפירוש זה הוא תפילה על העתיד: 'וְהָשִׁב אֶת הָעֲבוּדָה לְדָבִיר בֵּיתְךָ', ואז – 'אֲשִׁי יִשְׂרָאֵל וּתְפִלָּתָם מִהֶרָה בְּאַהֲבָה תִקְבַּל בְּרָצוֹן'.

עוד העיר ר"י עמדין שהגירסה 'מִהֶרָה בְּאַהֲבָה' אינה מתאימה לפי הפירוש 'ואשי ישראל' היינו הקרבנות שמיכאל מקריב למעלה, כיון שהדבר מתרחש בעת, ולא יוצדק עליו 'מהרה תקבל'.

אנב, בסידור 'עבודת השם' (נוסח בעלזא) הושמטה תיבת 'מהרה'. אך לא מפעמו של היעב"ץ, אלא מפעם אחר נסתר. שאכ"מ.

בכל עת צרה וצוקה

בתפילת 'נשמת' של שבת: האם יש לקרוא: 'וּמִבְּלָעֲדֶיךָ אֵין לָנוּ מִלֶּךְ גּוֹאֵל וּמוֹשִׁיעַ', – פוֹדָה וּמַצִּיל וּמַפְרִינֵם וּמַרְחֵם כָּכָל עַת צָרָה וְצוּקָה, – אֵין לָנוּ מִלֶּךְ אֵלָּא אַתָּה, או שמא המשפט הזה מסתיים

ב'זמרחם', ואחר כך מתחיל משפט חדש: 'ומב'לעדיך אין לנו מלך גואל ומושיע פודה ומציל ומפרנס ומרחם, – בְּכַל עַת צָרָה וְצִנּוּקָה אֵין לָנוּ מֶלֶךְ אֱלֹא אַתָּה'.

חי וקיים תמיד ימלוך

עוד מקום שהוא בנדר 'מקרא שאין לו הכרע' הוא, חתימת הברכה הראשונה שבתפילת ערבית: 'אל חי וְקַיִם תְּמִיד יִמְלֹךְ עָלֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד'. הקריאה הפשוטה היא: 'אל חי וְקַיִם, – תְּמִיד יִמְלֹךְ עָלֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד'. וכך מביא במגן אברהם (או"ח רלו סק"ד) על סיום ברכת 'יראו עינינו' (הנאמרת בחו"ל במעריב לאחר השכיבה) שנוסח חתימתה הוא: תְּמִיד יִמְלֹךְ בְּכָבוֹד, תְּמִיד יִמְלֹךְ עָלֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד, וְעַל כָּל מַעֲשָׂיו. ומסתבר שלפי דעה זו יש לפסק כך גם בברכה ראשונה, ולשייך את 'תמיד' לפניה.

אך דעת הפרישה (או"ח שם סק"ג) שיש לפסק בשני המקומות: 'אל חי וְקַיִם תְּמִיד, – יִמְלֹךְ עָלֵינוּ. וסיועתא לסברתו, שכן 'תמיד' ו'לעולם ועד' כוונתן זהה, ולכן הקריאה: 'תמיד ימלוך עָלֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד' נראית כפל לשון.

ערב ובוקר וצהריים

בברכת ההודאה, יש להסתפק במילים: 'ערב ובוקר וצהריים'. שיש להסתפק כיצד להבין אותם, וממילא כיצד לפסקן. האם הפירוש הוא, שהניסים והנפלאות סובבות אותנו ערב ובוקר וצהריים, כך: 'ועל נְסִיף שְׁבָכָל יוֹם עֲמֻנו, וְעַל נְפִלְאוֹתֶיךָ וְטוֹבוֹתֶיךָ שְׁבָכָל עַת עָרֵב וְבֹקֶר וְצֹהָרִים'. או שמא לאחר 'שבכל עת' יש עזירה גדולה יותר, והמילים 'עָרֵב וְבֹקֶר וְצֹהָרִים' מוסבות וחוזרות למה שנאמר לעיל 'נִזְדָּה לָךְ וְנִסְפָּר תְּהִלָּתְךָ (על־חיינו... ועל נְשִׁמוֹתֵינוּ... ועל נְסִיף... ועל נְפִלְאוֹתֶיךָ וְטוֹבוֹתֶיךָ...) עָרֵב וְבֹקֶר וְצֹהָרִים' שההודאה תהיה 'עָרֵב וְבֹקֶר וְצֹהָרִים', גודה להקב"ה ונספר תהילתו.

אב הרחמן שמע קולינו

בברכת 'שומע תפילה' שבנוסח ספרד, יש סידורים שמפסקים כך: 'אָב הַרְחָמֵן, שְׁמַע קוֹלֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ, חוּס וְרַחֵם עָלֵינוּ וְקַבֵּל בְּרַחֲמִים וּבְרָצוֹן אֶת תְּפִלָּתֵנוּ'.

ואכן בנוסח אשכנז שאין אומרים תיבות 'אב הרחמן', בהכרח הפיסוק הוא: 'שְׁמַע קוֹלֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ, חוּס וְרַחֵם עָלֵינוּ...!'

וכן הוא בסדר רב עמרם גאון: 'שְׁמַע קוֹלֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ, וְרַחֵם עָלֵינוּ. וברומה לזה בסדר התפילה של הרמב"ם: 'שְׁמַע קוֹלֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ, וְחוּס וְרַחֵם עָלֵינוּ. וכן מוכח מהאבודרהם.

אבל לפי נוסח ספרד שהוסיפו תיבות 'אב הרחמן', אפשר גם לפסק: 'אָב הַרְחָמֵן שְׁמַע קוֹלֵנוּ, ה' אֱלֹהֵינוּ חוּס וְרַחֵם עָלֵינוּ. ולשון זה נראה מיושב יותר.

(ואף שמסתבר שהנוסח 'שְׁמַע קוֹלֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ, חוּס וְרַחֵם עָלֵינוּ' שבנוסח אשכנז הוא המקורי, שכן גם בנוסח עדות המזרח אומרים: 'שְׁמַע קוֹלֵנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ, אָב הַרְחָמֵן חוּס וְרַחֵם עָלֵינוּ, וְקַבֵּל בְּרַחֲמִים וּבְרָצוֹן אֶת תְּפִלָּתֵנוּ', ומסתבר שנוסח ספרד שילב בין הנוסחאות כמנהגו). על כל פנים. כיון שנמנע בו הנוסח 'אב הרחמן שמע קולינו', זהו המובן המסתבר ביותר לפרש אותו ולפסקו.

בעלמא די ברא כרעותיה

בנוסה הקדיש אומרים: "יתגדל ויתקדש שמה רבא, בעלמא די ברא כרעותיה", כלומר: יתגדל ויתקדש שמו הגדול, בעולם שהוא ברא לרצונו.

אמנם הגר"א גרס שיש לפסוק כך: "יתגדל ויתקדש שמה רבא, בעלמא די ברא כרעותיה", כלומר: יתגדל ויתקדש שמו הגדול כפי רצונו, בעולם שהוא ברא. וולדעתו הכ"ף של 'כרעותיה' דנושה, כי לפניה יש הפסקה בדרגת טעם מפסיק.

הגר"א הסתייע מנוסח התפילה שאומרים בשבת ויו"ט בשעת הוצאת ספר תורה: 'על הכל, יתגדל ויתקדש ויתברך ויתרומם ויתנשא, שמו של מלך מלכי המלכים, הקדוש ברוך הוא, בעולמות שברא, העולם הזה והעולם הבא', כרצונו, וכרצונו יראו וכרצונו כל בית ישראל' (המקור לתפילה זו היא מסכת סופרים יד 1). כאן ברור שהכוונה היא: 'יתגדל ויתקדש שמו כרצונו', שהרי ההמשך הוא 'וכרצונו יראו וכרצונו כל בית ישראל', והרי העולמות לא נבראו לרצונם.

לדור ודור נודה לך

בברכת ההודאה: האם יש לקרוא: 'מגן ישענו אתה הוא לדור ודור', – נודה לך ונספך תהלתך או שיש לקרוא: 'מגן ישענו אתה הוא' ולאחר מכן: 'לדור ודור נודה לך ונספך תהלתך'.

בפירוש התפילות לרבי יהודה בן יקר תלמיד הרמב"ן, מוכח באופן האחרון, כי הוא מצטט 'לדור ודור נודה לך'. ולהיפך יוצא מהאבודרהם בפירושו על מודים, הכותב: 'אתה הוא לדור ודור – על שם לדור ודור הללויה. נודה לך – על שם צדיקים יודו לשמך'. ובשו"ת 'יפה ללב' להר"ח פאלאג'י הסתפק בזה, שמתחילה כתב שראוי לפסוק 'אתה הוא לדור ודור', אבל מלשון הרמב"ם בסדר התפילה שלו היה נראה לו יותר שהפיסוק הוא: 'מגן ישענו אתה הוא', ואח"כ 'לדור ודור נודה לך'.

בשו"ת יביע אומר להגר"ע יוסף (חלק ה' אות סי' יא אות יט) דין בזה, והביא את הדברים דלעיל, ואך לפלא שהוא דייק מדברי האבודרהם, שתיבות 'לדור ודור' נמשכות להלן, ההיפך ממה שעולה מדבריו, עיי' ש"צ"ע.

ולמעשה, דעתו של הגר"ע יוסף היא, וכן הוא מביא משמו של בעל 'קרית חנה דוד' (ח"ב אות סי' יז) שיש לדמות לזה את הלשון בברכת 'אמת ויציב': 'אמת, אלהי עולם מלפנינו, צור יעקב מגן ישענו, לדור ודור הוא קים ושמו קים'. שלדעתו הפיסוק שם הוא: 'צור יעקב מגן ישענו לדור ודור, הוא קים ושמו קים', ולפיכך לדעתם, גם בתפילת מודים יש לפסוק כך.

אך לכאורה, ממקום שהוא בא, גם שם יש להסתפק באותו הספק, ויש סידורים המפסקים שם במפורש 'לדור ודור הוא קים ושמו קים'. וקצת סיעתא להם מן העובדה, שלפי פיסוקם יש כאן חריזה מסוימת: מלכנו. מגן ישענו.

וראיה גדולה לאופן האחרון, שיש לפסוק בברכת מודים: 'מגן ישענו אתה הוא' ולאחר מכן: 'לדור ודור נודה לך ונספך תהלתך', הוא מלשון הכתוב (תהילים ע"ג): 'וצאנו עמך | וצאנו מרעיתך, נודה לך לעולם, לדור ודור נספך תהלתך'. ברור הדבר שנוסח תפילת מודים מיוסד על פסוק זה, וכאן ברור שענין 'לדור ודור' מוסב על ההודאה והתהילה.

שעשית עם אבותינו ועמנו מלפנים ממצרים גאלתנו

בתפילת 'נשמת' של שבת (נוסח ע"מ ונוסח ספרד): '...הטובות נסים ונפלאות שעשית עם אבותינו ועמנו מלפנים ממצרים גאלתנו ומבית עבדים פדיתנו'.

תיבת 'מלפנים' להיכן שייכת?

אפשר לקרוא: 'שעשית עם אבותינו ועמנו מלפנים', והאומר מפרט: 'ממצרים גאלתנו, ומבית עבדים פדיתנו, ברך ונתנו, ובשבע בלבלתנו, וכו'.' וכך מוכח מהנוסח בסידור הרס"ג: 'שעשית עם אבותינו ועמנו. מלפנים ועד הנה'.

אבל באבודרהם בפירוש נשמת כתוב כך: "אלא אף על הניסים שעשית עם אבותינו. והולך ומפרש הטובות שעשה עמנו: מלפנים ממצרים גאלתנו", ומוכח שלדעתו תיבת 'מלפנים' שייכת לאחריה.

וכן הראו לי בשפת אמת (תרמ"ד, ליקוטים מימי הפסח) שכותב: "ואחת היא יציאת מצרים שכוללת הכל, כדמסיים: מלפנים ממצרים גאלתנו", ומוכח שתיבת מלפנים מחוברת על שלאחריה.

תורת חיים ואהבת חסד וצדקה וברכה

בסוף ברכת 'שים שלום' אומרים: 'כי באור פניך נתת לנו ה' אלקינו, תורת חיים ואהבת חסד, וצדקה וברכה ורחמים וחסדים ושלום'. זהו הפיסוק הנהוג והמורגל, והוא משייך את מילת 'וצדקה' לאחריה, ולבאורה צריך לומר שהכל מוסב על 'נתת לנו', כלומר: באור פניך נתת לנו תורת חיים ואהבת חסד, וכן נתת לנו צדקה וברכה ורחמים וחסדים ושלום.

אמנם בדרשות חת"ס (חלק א, דרוש לר"ה, דף ג עמוד ב טור 2, ד"ה ברכנו אבינו) כתב ביאור על ברכה זו, ובין הדברים נכתב שם: "...כי בתחילה לא נתברכנו באור פניך, רק ע"י אור פניך האחדות נתת לנו שני דברים, והוא: א' תורת חיים, השני אהבת חסד וצדקה, שנהיה אוהבים לעשות חסד וצדקה. ומה זכינו לארבעה, והוא ברכה ורחמים וחסדים ושלום". מלשונו של החת"ס עולה שהוא פיסק ופירש: 'אהבת חסד וצדקה', כלומר: באור פניך נתת לנו שנהיה לעשות חסד וצדקה, ולא כמו ההבנה הפשוטה 'וצדקה וברכה ורחמים' (היינו שאתה נתת לנו צדקה).

אכן בחזרת הש"ץ של מוספי הימים הנוראים, לאחר פיוט 'היום תאמצנו' מסיימים בכמה פסוקים, שהאחרון שבהם הוא 'וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות את כל המצוות היות לפני ה' אלקינו פאשר צונו' (דברים ו כה) ולאחר מכן אומרים: 'וצדקה וברכה ורחמים וחסדים ושלום יהיה לנו ולכל ישראל עד העולם, תיבות 'וצדקה וברכה' הן ממש אותו הלשון שבברכת שים שלום, אשר נראה שגם כאן הפיסוק הוא כפי שרגילים לומר, שתיבת 'וצדקה' אינה נסמכת לאהבת חסד' שלפניה.

מסתבר שגם המילים הללו, הן ניסוח מחודש בשמירת המבנה המקורי, של הפסוק 'וצדקה תהיה לנו', ואף שהלשון השתנה מחמת הוספת המילים 'רחמים וחסדים ושלום', ובאמת במחזור ויטרי (סי קצב) הנוסח הוא: 'וצדקה וברכה תהיה לנו, ברוך אתה ה' המברך את עמו ישראל בשלום', ממש כלשון הפסוק. ואם כן וודאי מסתבר שמילת 'וצדקה' מוסבת לאחריה.

ובפירוש סידור התפילה לרוקח על ברכת שים שלום, הפיסוק הזה מפורש בהדיא. הוא מביא את המילים 'וצדקה וברכה ורחמים וחסדים ושלום' ולאחר מכן מפרש: 'התורה נתן לנו במאור פנים, כי אהב אותנו 'אהבת עולם אהבתך על כן משכתיך חסד (ירמיה לא ב), ונתן לנו תורת חסד על לשונה (משלי לא

(כ) וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות, וצדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום יהיה לנו.

[וכן מוכיח, באופן עקיף, נוסח עדות מורה: 'כִּי בְּאֵזֶר פָּנֶיךָ נָתַתָּ לָנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ תוֹרָה וְחַיִּים אֶתְּכָה וְחֶסֶד, צִדְקָה וְרַחֲמִים, בְּרָכָה וְשָׁלוֹם'. נוסח זה אמנם שונה למדי מנוסח אשכנז, אבל ברור ממנו שמילת 'וצדקה' שייכת לאחריה].

אלא שדווקא מובאות אלו מעוררות שאלה על נוסח התפילה שלפנינו. קודם לכן פירשנו ש'וצדקה וברכה ושלום' קשור ל'נתת לנו' שלפניו. אמנם כפי שנראה, המילים הללו מיוסדות על וצדקה תהיה לנו, כפי שמופיע במפורש בנוסח המורחב של מוספי הימים הנוראים ובמחזור ויטרי. ואם כן הנוסח של ברכת שים שלום שלנו נראה חסר, ומתבקשות המילים 'תהיה לנו'.

ישראל אבינו

בברכת 'ויברך דוד' רבים נוהגים לקרוא: 'בְּרוּךְ אַתָּה ה', אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, אָבִינוּ מְעוֹלָם וְעַד עוֹלָם'. פיסוק מוטעה זה משנה לא רק את הנמנע של תיבת 'אָבִינוּ' שהוא יעקב אבינו ולא הקב"ה. אלא אף משבש חמורות את כל משמעות הפסוק. שכן פירושה של קריאה מוטעית זו היא, ש'ה' הוא 'אבינו מעולם ועד עולם'. בעוד שהפירוש האמיתי הוא: מעולם ועד עולם ברוך את ה' אלקי ישראל (=יעקב) אבינו. המילים 'מְעוֹלָם וְעַד עוֹלָם' מוסבות על 'בְּרוּךְ אַתָּה' ולא על 'אבינו'.

במקרה דגן מדובר בפסוק בדברי הימים (א כט י) ולכן ממקומו הוא מוכרע על ידי הטעמים: וַיֵּאמֶר דָּוִד, בְּרוּךְ אַתָּה יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אָבִינוּ – מְעוֹלָם וְעַד עוֹלָם.

אין כמוך באלהים אד' ואין כמעריך

פסוק זה, שיש אומרים אותו כל יום ב'תפילה לדוד', והוא אף נקרא במנגינה מרוממת ב'אתה הראת' בשמחת תורה. יש בו מכשול. כי רגילים לקרוא 'אֵין כְּמוֹךָ, בְּאֱלֹהִים ה', וַאֲיֵין כְּמַעְשֶׁיךָ'. וקריאה זו יוצרת משמעות חמורה. כי תיבת 'באלהים' כאן היא היא חול. והכוונה או על שאר אלהויות שאין בהם ממש, (כמו שכתב הרד"ק בתהילים שם), או שהכוונה במלאכים (לפי דעת התרגום שם). כך או כך, אין כאן צירוף של 'באלהים ה'', אלא עיקר ההבדלה היא דווקא בין שני תיבות אלו. ושיעור הכתוב הוא: ה'! אין כמוך באלהים. ואכן הטעמים מציבים שם פסק בין שני התיבות הללו.

באותו מזמור יש פסוק נוסף המועד לטעות: 'כִּי גָדוֹל אַתָּה, וְעֲשֵׂה נִפְלְאוֹת. אַתָּה אֱלֹהִים לְבִדְךָ'. זהו הפיסוק הנכון, כפי שמוכח מן הטעמים, ומן המפרשים שם.

ושלא כפי שרבים הקוראים: 'עֲשֵׂה נִפְלְאוֹת אַתָּה – אֱלֹהִים לְבִדְךָ'. וניתכן שקריאה זו מושפעת, מבלי משים, מן הרצון להרוז את הפסוק: 'כי גדול אתה, ועושה נפלאות אתה'.

ושים חלקנו עמהם לעולם ולא נבויש / ולעולם לא נבויש

יש מקומות שגם בהם נופל ספק של שיוך התיבה לפניה או לאחריה, אלא ששם תלוי הדבר במקומה של ו'י החיבור, והנוסחאות נחלקו בזה.

לדוגמה: בברכת 'ועל הצדיקים' שבתפילת העמידה, נוסח עדות המזרח וכן נוסח ספרד הוא: וְשִׁים

חֲלָקְנוּ עִמָּהֶם, – וְלַעֲוֹלָם לֹא נִבּוֹשׁ בִּי בְךָ בְּמַחְנֵנוּ. וְאִילּוּ נִוּסַח אֲשַׁכְנֶנּוּ הוּא: וְיִשְׁיִים חֲלָקְנוּ עִמָּהֶם לְעוֹלָם,
– וְלֹא נִבּוֹשׁ בִּי בְךָ בְּמַחְנֵנוּ.

בברכה המשולשת בתורה הכתובה

כשאין הכהנים נושאים כפיהם, [ויש נוהגים: לפני שהכהנים נושאים כפיהם] אומר הש"ץ תפילה:
"אֱלֹהֵינוּ וְאַלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ בְּרַכְנוּ בְּבִרְכַּה הַמְּשֻׁלֶּשֶׁת בְּתוֹרַה הַכְּתוּבָה עַל יְדֵי מֹשֶׁה עֲבָדְךָ". ונופל כאן
ספק איך יש לקרוא 'בְּבִרְכַּה הַמְּשֻׁלֶּשֶׁת בְּתוֹרַה', – הַכְּתוּבָה עַל יְדֵי מֹשֶׁה עֲבָדְךָ או: 'בְּבִרְכַּה
הַמְּשֻׁלֶּשֶׁת, – בְּתוֹרַה הַכְּתוּבָה עַל יְדֵי מֹשֶׁה עֲבָדְךָ'.

הרב מאיר מאזוז שליט"א (קונטרס 'לאוקמי גירסא' שבסוף סידור איש מצליח, סעיף ט) מכריע כאפשרות השניה,
שכן הלשון 'המשולשת בתורה' משמעה שהברכה נכתבה בכתב בתורה שלש פעמים, וזה אינו. שהרי
הכוונה ל'ברכה משולשת' שיש בה שלושה חלקים. וע"כ יש לפסוק: 'בְּבִרְכַּה הַמְּשֻׁלֶּשֶׁת, בְּתוֹרַה
הַכְּתוּבָה עַל יְדֵי מֹשֶׁה עֲבָדְךָ'.

אמנם בשו"ת יביע אומר (אויח חלק ה, סי' יא, אות כב) כתב: "יש אומרים שצריך לומר 'המשולשת בתורה'
ור"ל שהם שלשה פסוקים בתורה, וכמו שכ' האבודרהם (דף לב רעד) וכ"כ רבי יהודה בן יקר בפירוש
התפילות והברכות (עמוד טו) וכ"כ בספר המנהיג. וכן מנהיגינו. אולם בשו"ת איש מצליח ח"א (סימן כ)
כתב שיש לומר בברכה המשולשת, ומפסיק ואח"כ בתורה הכתובה וכו' ע"ש. ויותר נכון נ"ל כסברא
הראשונה". ע"כ דבריו.

מעריב ערבים בחכמה פותח שערים בתבונה משנה עיתים

מקרה נוסף, שבו נופל ספק של שיוך התיבה לפניה או לאחריה, וגם שם תלוי הדבר במקומה של ו'ו'
החיבור, והנוסחאות נחלקו בזה.

הוא: בברכה ראשונה שבתפילת ערבית, שם מנהג האשכנזים לומר: 'אֲשֶׁר בִּדְבָרוֹ מַעְרִיב עֲרֵבִים,
בְּחִכְמָה פּוֹתֵחַ שְׁעָרִים, וּבְתִבּוּנָה מְשַׁנֶּה עֵתִים וּמַחְלִיף אֶת הַיָּמִים'.

ואילו בנוסח עדות המזרח אומרים: 'אֲשֶׁר בִּדְבָרוֹ מַעְרִיב עֲרֵבִים בְּחִכְמָה, פּוֹתֵחַ שְׁעָרִים בְּתִבּוּנָה,
מְשַׁנֶּה עֵתִים וּמַחְלִיף אֶת הַיָּמִים'. וכן הביא בשערי תשובה (רלו א) בשם הארזי"ל.

באמת לעולם כי טוב

נוסח ברכת 'וכל החיים' מטעה את המתפלל, (במיוחד בנוסח ספרד ועדות המזרח): 'וכל הַחַיִּים יוֹדוּךָ סֵלָה,
וַיִּהְיֶלּוּ וַיִּבְרְכוּ אֶת שְׁמֶךָ הַגָּדוֹל בְּאֵמַת לְעוֹלָם כִּי טוֹב'. לפום ריהטא, נראה כי המילה 'באמת' שייכת
למילה שלפניה, ואנו אומרים ששמו של הקדוש ברוך הוא 'גדול באמת', אך לאמיתו של דבר, אין
'באמת' דגן קשורה למילה שלפניה, אלא שיעור הכתוב הוא: וַיִּהְיֶלּוּ וַיִּבְרְכוּ, בְּאֵמַת לְעוֹלָם, אֶת שְׁמֶךָ
הַגָּדוֹל, כִּי טוֹב. כלומר, החלל והברכה יהיו באמת ולעולם.

נוסח אשכנזי יכול להעמיד אותנו על הכוונה האמיתית שכן המילה 'הגדול' לא קיימת בו: 'וכל הַחַיִּים
יוֹדוּךָ סֵלָה, וַיִּהְיֶלּוּ אֶת שְׁמֶךָ בְּאֵמַת'.

למעשה, עצם נוסח 'וכל החיים' בנוסח ספרד קשה. המשפט 'לְעוֹלָם כִּי טוֹב' מוזר מאוד. גם המשפט 'הָאֵל יְשׁוּעָתָנוּ וְעֲזָרָתָנוּ סֵלָה, הָאֵל הַטּוֹב' קשה להבנה. המילים 'הָאֵל יְשׁוּעָתָנוּ וְעֲזָרָתָנוּ סֵלָה' בנויות על תהילים (סח ב; והוסיפו עליהן מילת וְעֲזָרָתָנוּ). אבל כאן ההקשר שלהן לא מובן. מילות 'הָאֵל הַטּוֹב' נראות קצת כפל לשון: 'הָאֵל יְשׁוּעָתָנוּ הָאֵל הַטּוֹב'.

נוסח אשכנז הוא: 'וכל החיים יודוך סֵלָה, ויהללו את־שְׁמֶךָ בְּאֶמֶת, הָאֵל יְשׁוּעָתָנוּ וְעֲזָרָתָנוּ סֵלָה'. נוסח סידור הרב הוא: 'וכל החיים יודוך סֵלָה, ויהללו שְׁמֶךָ הַגָּדוֹל לְעוֹלָם כִּי טוֹב הָאֵל יְשׁוּעָתָנוּ וְעֲזָרָתָנוּ סֵלָה הָאֵל הַטּוֹב'. נוסח סידורי תימן הוא: 'כָּל הַחַיִּים יְהַלְלוּ אֶת שְׁמֶךָ הַגָּדוֹל כִּי טוֹב הָאֵל הַטּוֹב'.

הנוסח בסידור הרס"ג הוא: 'וכל החיים יודוך סֵלָה, ויהללו לְשִׁמְךָ הַטּוֹב בְּאֶמֶת'. (וגם כאן שיעור הכתוב הוא: ויהללו באמת לשִׁמְךָ הַטּוֹב, כפי שנתבאר). ובמהחזר ויטרי הנוסח הוא: 'וכל החיים יודוך סֵלָה'. וזהו הנוסח הקדום, מתקופת הגאונים בבבל. וזה מסתבר, שהרי מדובר כאן בחתימה של ברכת מודים, לא בברכה בפני עצמה, ואין סיבה שתהיה ארוכה כל כך.

טעויות נפוצות בפסוק

• ב'למנצח' שלאחר שמונה עשרה, רגילים לפסוק באופן טבעי את המילים שניים שניים, וכך גם בשיר המפורסם על מילים אלו: 'ה' הוֹשִׁיעָה, הַמִּלֶּךְ יַעֲנֵנוּ, כִּיּוֹם קָרָאנוּ'. אבל הפיסוק הנכון הוא, לשני חלקים לא שווים בגודלם: 'ה' הוֹשִׁיעָה – הַמִּלֶּךְ יַעֲנֵנוּ כִּיּוֹם קָרָאנוּ'.

• כך גם בפסוק הנאמר בסיומה של קדושה, הפיסוק הנכון הוא: 'יְמַלֵּךְ ה' לְעוֹלָם, אֱלֹהֵינוּ צִיּוֹן לְדָר וָדָר, תִּלְלוּהָ' כשהמשפט נחלק פעמיים. ומילת 'ימלוך' משמשת גם לחלקו הראשון של הפסוק וגם לחלקו השני של הפסוק, ושיעור הכתוב הוא: ימלוך ה' לעולם, אלוקיך ציון [ימלוך] לדור ודור, אך משום מה נוהגים רבים לחלק את הפסוק בצורה מוזרה: יְמַלֵּךְ ה' לְעוֹלָם אֱלֹהֵינוּ צִיּוֹן – לְדָר וָדָר תִּלְלוּהָ. (חילוק זה בולט מאוד בניגון הפסוק בסיומה של קדושת שבת ויו"ט)

• כך גם בסיומה של ברכת ישתבח, כאשר שיעור הברכה הוא: 'הַבּוֹחֵר בְּשִׁירֵי זְמִרָה, מִלֶּךְ יְחִיד, אֵל חַי, הָעוֹלָמִים'. משום מה נוהגים לפסק ולנגן את סיום הברכה (בנוסח ספרד): 'מִלֶּךְ יְחִיד, אֵל חַי, הָעוֹלָמִים'.

• כך גם בסיומי הברכות שבתפילת שמונה עשרה:

'רופא – חולי עמו ישראל' ולא 'רופא חולי – עמו ישראל'.

'מקבץ – נדחי עמו ישראל' ולא מקבץ נדחי – עמו ישראל.

מלך – אוהב צדקה ומשפט' ולא 'מלך אוהב – צדקה ומשפט'.

'מצמיח – קרן ישועה' ולא 'מצמיח קרן – ישועה'.

'חנן – המרבה לסלוח' ולא 'חנן המרבה – לסלוח'.

• כמו כן נוהגים לומר: 'אֶהְבֶּת עוֹלָם, בֵּית יִשְׂרָאֵל, עִמָּךְ אֶהְבֶּת', והפיסוק הנכון הוא: 'אֶהְבֶּת עוֹלָם, בֵּית יִשְׂרָאֵל עִמָּךְ, אֶהְבֶּת'.

• בקריאת שמע, נוהגים לנשק את הציצית כשמוכירים תיבת 'ציצית'. וזה גורם במקום לקרוא: 'וְנִתְּנוּ עַל צִיצִת הַכֶּנֶף, פְּתִיל תְּכֵלֶת. וְהָיָה לָכֶם לְצִיצִת', יש המשתבשים לקרוא: 'וְנִתְּנוּ עַל צִיצִת – הַכֶּנֶף פְּתִיל תְּכֵלֶת וְהָיָה לָכֶם לְצִיצִת'. (ודרכינא כד הוינא טליא שהיינו התינוקות קוראים במקהלה ובניגון (בחברת הנוער

• ויש לציין לדוגמא נוספת של אותה קריאת התינוקות, הלוא היא בפרשה ראשונה של שמע, שהיינו מורגלים לקוראה במנגינה וריתמוס מיוחדים. כאשר היינו אומרים: 'אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצֹנֵךְ הַיּוֹם' עוצרים מעט וממשיכים: 'עַל לִבְכָּךְ וְשִׁנְתָּם לִבְנִיךָ וְדַבַּרְתָּ בָם' קריאה זו מן הסתם גרועה יותר משל אנשי יריחו (פסחים נו) שהיו קוראים 'הַיּוֹם עַל לִבְכָּךְ', שכן קריאה זו גורמת שהמילים 'על לבבך' נצמדות ל'ושננתם לבניך' שלאחריהן וכך הן מאבדות את משמעותם האמיתית.

• בת"תים רבים אומרים את ברכת המזון בניגון (הניגון ידוע). והנה בברכת רחם, מגננים: 'יָנָא, אֵל! – תַּצְרִיכֵנוּ! ה' אֵל! לֹא לִידֵי מִתְנַת בְּשֶׁר וְדָם וְלֹא לִידֵי הִלּוּאָתָם', מובן מאוד, שניגון-פיסוק זה משנה את משמעות הבקשה. כאשר יש לזהר ולנגן: 'יָנָא – אֵל תַּצְרִיכֵנוּ – ה' אֵל! לֹא לִידֵי מִתְנַת בְּשֶׁר וְדָם וְלֹא לִידֵי הִלּוּאָתָם'.

• דוגמא חריפה מהסליחות 'ישמיענו סלחת' הנאמרת בסליחות (כמנהג פולין ביום רביעי של עשת ימי תשובה, וכמנהג ליטא, והקטע הראשון שלה גם מופיע בתפילת נעילה: 'יִשְׁמָעֵנוּ סִלְחָתִי יוֹשֵׁב בְּסֹתֶר עֲלִיוֹן, בְּיָמֶיךָ יֵשַׁע לְהוֹשִׁיעַ עַם עֲנִי וְאֶבְיוֹן, בְּשׁוֹעֲנוּ אֱלֹהִי נִזְרָאוֹת בְּצֶדֶק תַּעֲנֵנוּ, ה' הִיָּה עוֹזֵר לָנוּ, רַבִּים נוֹהֲגִים לִפְסֹק: 'בְּשׁוֹעֲנוּ אֱלֹהִי נִזְרָאוֹת – בְּצֶדֶק תַּעֲנֵנוּ'. אך פיסוק זה הוא שגוי כמובן. שכן לפי זה מתפרש 'נוראות' בתור תואר הפועל, כמו שרגילים לומר 'פלוגי בעם נוראות', והשימוש במילה 'נוראות' או 'נורא' הוא שיבוש מילולי של העברית המודרנית. הפיסוק הנכון הוא כמובן: 'בְּשׁוֹעֲנוּ אֱלֹהִי – נִזְרָאוֹת בְּצֶדֶק תַּעֲנֵנוּ' כלומר: עשה לנו נפלאות ונוראות בצדקתך.

• באמצע ברכת 'אמת ואמונה כל זאת' בסיום הקטע, נהוג לפסוק בניגון (בעיקר בליל שבת) את הקטע: 'מִשֶּׁה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל לָךְ עָנּוּ שִׁירָה – בְּשִׁמְחָה רַבָּה וְאָמְרוּ בָלֵם'. כאשר הפיסוק הנכון, וכך ראוי לנגן, הוא: 'מִשֶּׁה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל לָךְ עָנּוּ שִׁירָה בְּשִׁמְחָה רַבָּה – וְאָמְרוּ בָלֵם'.

• בקריאת שמע קוראים רבים את הפסוק כך: 'לְאַהֲבָה אֵת ה' אֱלֹהֵיכֶם, וְלַעֲבֹדוֹ בְּכָל לִבְבְּכֶם וּבְכָל נַפְשְׁכֶם'. ודרינא כד הינא פליא שהיינו התינוקות קוראים במקלה ובניגון (בחברת הנוער בערב) את השיבוש הזה. לפי פיסוק מתנגן זה, צריכים לעבוד את ה' בכל הלב והנפש, אבל אהבת ה' אינה צריכה להיות בכל הלב ונפש. כמובן שהפיסוק הנכון הוא: 'לְאַהֲבָה אֵת ה' אֱלֹהֵיכֶם וְלַעֲבֹדוֹ – בְּכָל לִבְבְּכֶם וּבְכָל נַפְשְׁכֶם'.

• בפיוט 'אדון עולם' הנאמר בכל בוקר, הפיסוק הנכון הוא: 'אֲדוֹן עוֹלָם, אֲשֶׁר מָלַךְ. בְּמָרָם, כָּל יָצִיר נִבְרָא' ולא חלילה 'בְּמָרָם כָּל – יָצִיר נִבְרָא', כפי שרגילים הילידים לנגן בת"תים, (וכן בניגון המיוחד הנאמר למנהג אשכנז בציבור בלילי שבת ויום"א אחר התפילה). למרות שמשקל השיר מצדיק את הטעות.

• בשיר-של-יום, ליום חמישי, בפסוק האחרון: 'וַיֵּאבְדֵּהוּ מִחֶלֶב הַטָּה וּמִצּוֹר דָּבֵשׁ אֲשֶׁבִיעֵךְ'. נוהגים רבים לפסוק: 'מִצּוֹר דָּבֵשׁ – אֲשֶׁבִיעֵךְ', פיסוק זה אינו נכון, שכן אין מובן ל'יצור דבש'. כאשר הפיסוק הנכון הוא 'מִצּוֹר – דָּבֵשׁ אֲשֶׁבִיעֵךְ'.

שִׁיח סוּד

נוסח פתיחת הקדושה על פי נוסח ספרד, הוא: 'נִקְדִּישְׁךָ וְנַעֲרִיצְךָ בְּנֶעֱם שִׁיח סוּד שְׂרָפִי קָדֵשׁ הַמְּשַׁלְשִׁים לָךְ קִדְשֶׁךְ'. משום מה נוהגים החזנים (והחזנים מסעם עצמם מתוך הקהל) לפסוק 'בְּנֶעֱם – שִׁיח סוּד – שְׂרָפִי קָדֵשׁ', כאילו 'שִׁיח-סוּד' הוא צמד מילים, אך אין זה נכון כלל! 'סוּד שְׂרָפִי קָדֵשׁ' פירושו

'התוועדות שרפי קודש' שכן הלשון 'סוד' פירושו גם התוועדות והתקבצות, כמו (תהילים פח ט): 'נִעְרַץ בְּסוּד קִדְשִׁים רַבָּה' שפירושו 'בהתוועדות קדושים', וכן (ירמיהו ו יא): 'נַעַל סוּד בַּחוּרִים יַחְדָּו' שפירושו: התוועדות בחורים, וכמו (בראשית מט ו): 'בְּסֶדֶם אֶל תִּבְא נַפְשִׁי' שכוונתו בהתוועדם (בהיקבץ) שבטו של שמעון בפרשת השיטים). ואם כן פירוש המשפט הוא: 'נקדש ונעריץ אותך באותו לשון שמנעימים שרפי הקודש בסודם/התוועדותם'. יתכן אולי שהפירוש האולטימטיבי של סוד במשמעות 'רו', הביא את החזנים לקשור ביחד את 'שיח סוד' ולא 'סוד שרפי קודש'. עכ"פ הפיסוק הנכון הוא: 'נִקְדִּישְׁךָ וְנַעְרִיצְךָ, בְּנֶעֱם שִׁיחַ, סוּד שְׂרָפֵי קֹדֶשׁ, הַמְשַׁלְשִׁים לְךָ קִדְשָׁה'.

בנעימה קדושה / קדושה כולם כאחד

לפנינו מקרה של ספק שהניקוד מכריעו. הנוסח הנפוץ בברכת יוצר, הוא: "לְהַקְדִּישׁ לְיוֹצְרֶם בְּנִחַת רוּחַ. בְּשִׁפְהָ בְּרוּרָה וּבְנִעִימָה. קִדְשָׁה כָּלֶם בְּאַחַד עוֹנִים וְאוֹמְרִים בְּיָדָהּ". אבל יש נוסחאות הנורסים: "בְּשִׁפְהָ בְּרוּרָה, וּבְנִעִימָה קִדְשָׁה כָּלֶם בְּאַחַד עוֹנִים וְאוֹמְרִים בְּיָדָהּ" דעה זו מובאת כבר באבודרהם (ברכות קריאת שמע) וזו": ובנעימה קדושה – פירוש ובנעימת קול קדושה וטהורה, ומפני שקרא לשפה 'בְּרוּרָה' קרא גם כן לנעימה 'קִדְשָׁה' דרך העברה, ויש יחידים הקוראים 'קִדְשָׁה כָּלֶם בְּאַחַד', והראשון נכון, עכ"ל לשונו.

קרע רוע גזר דינו

אחת הבקשות בתפילת אבינו מלכנו היא: 'אָבִינוּ מְלַכְנוּ קָרַע רֹעַ גִּזְרֵי דִינֵנוּ'. שלושת המילים האחרונות 'רֹעַ גִּזְרֵי דִינֵנוּ' נקראות בנשימה אחת. והבקשה היא שהקב"ה יקרע את רוע גזר הדין. כמובן שאין לפסוק 'קָרַע רֹעַ – גִּזְרֵי דִינֵנוּ', ולכאורה דבר זה נראה פשוט. אולם ה"ז (אוי"ח תרכב סק"ו) מזהיר על פיסוק זה וכותב: "ולא כמו שרבים מפסקים בניגון בין רוע לגזירה, שזה אינו נכון, דאז הוי תיבת גִּזְרֵי מלשון ציווי או בקשה, כמו זָכַח שפירושו תזבח, או בָּחַר לָנוּ אֲנָשִׁים שהוא מלשון תבחר, גם כאן תפרש תגִּזְרֵנוּ, כי אנו רוצים שתגזור דינו, וחלילה לומר כן, על כן צריך למחות – בפרט החזנים – שלא יעשו כן".

בדברי ה"ז יש שני חידושים. האחד: שהבקשה תגזור את דינו – חלילה לומר כן, שכן היא מתפרשת לרעה (למרות שפירושה המילולי של 'גזירה' היא חריצת דין, (לאו דווקא לרעה), אבל לא מצינו אותה מופיעה, אלא בחקשר שלילי). והשני: ש'גִּזְרֵנוּ' יכול להתפרש כציווי על משקל שִׁכַּב רָכַב. הגם שזהו משקל נדיר מאוד. ואין הוא קיים אליבא דאמת בשורש 'גזר' שהציווי שלו הוא גִּזְזֵר (בחולם הו). והיה מקום למעון שאין כאן חשש. אך כאמור מדברי ה"ז משמע שיש חשש, ולכן יש לזיזר לפסוק 'אָבִינוּ מְלַכְנוּ, קָרַענוּ רֹעַ גִּזְרֵי דִינֵנוּ'.

על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי

בחימת פסוקי דמרה בשבת, בסיום תפילת 'נשמת', ישנו קטע, המתחיל במילים וּבְמִקְהֻלוֹת רַבָּבוֹת עֶמֶךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל. בסופו של קטע זה נוהגים רבים מן החזנים לנגן ולפסק: 'עַל כָּל דְּבָרֵי שִׁירוֹת וְתִשְׁבָּחוֹת – דָּוִד בֶּן יִשִּׁי עֲבָדְךָ מְשִׁיחֲךָ'. פיסוק זה שגוי במקצת, כי הפיסוק הנכון יותר לכאורה הוא:

על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי – עבדך משיחך. (יש להסמיך את 'שירות ותשבחות' לדוד בן ישי). המילה 'תשבחות' מנוקדת ב'שוא' ולא ב'קמץ'. היא נסמך לדוד' שהוא הסומך. ראוי אם כן להמנע מלהפריד את הנסמך מהסומך. (ולדוגמא: בצירוף הסמיכות בית-ספר לא יתכן לומר בנפרד את המילה 'בית'). אם מנגנים הפסקה לאחר המילה ותשבחות, היא נמצאת בפני עצמה, וזה אינו נכון.

מעויות נפוצות בניקוד

❖ בהמשך למה שהובא בשבוע האחרון, להלן הערה בניקוד נכון: רבים מנגנים את הקטע 'ברוך אלֹהינו שְׁבָרָנוּ לְכָבוֹדוֹ וְהַבְדִּילָנוּ מִן הַתּוֹעִים'. ומועים ואומרים 'שְׁבָרָנוּ לְכָבוֹדוֹ' – שמשמעותו חמורה. כשהדבר נשמע צורם לאוזן, ובפרט כאשר חוזרים ושרים זאת פעם אחר פעם, בהתלהבות, בשמחת תורה, תוך כדי ריקוד עם ספרי תורה. [שֶׁ-בָרַךְ-אֱ-נִי וְלֹא שֶׁ-בָרַךְ-נִי] (יש"כ להרב מ.ו. גולדברג על ההפניה למובאה זו).

❖ להלן הערה בניקוד נכון: בברכת גבורות, 'וּמִקֵּיִם אֱמוּנָתוֹ לִישָׁנֵי עָפָר'. נכון לומר 'לִי-שָׁנֵי עָפָר' ולא 'לִישָׁנֵי עָפָר'. כמובן, הרי מדובר כאן בברכה על המתים שהם יִשָּׁנֵי עָפָר, ולא על 'שָׁנֵי עָפָר' כאילו יש גם שלושה עפר וארבעה עפר. צר להבחין, ששגיאה זו שנדמה היה שחלפה מן העולם, עדיין חוזרת שוב אצל שליחי ציבור צעירים, כאילו שאין מי שיתקן להם או ינחה אותם. (כמובן גם לא 'לִישָׁנֵי עָפָר. 'לִי-שָׁנֵי' ולא 'לִי-שָׁנֵי').

❖ בהמשך למה שהובא בקטע האחרון, להלן הערה בניקוד נכון: בברכת כהנים, יש לומר: 'וַיְחַנְדְּ וְלֹא וַיְחַנְדְּ' [וַיְ-חַ-נְדְּ] ולא [וַיְ-חַ-נְדְּ].

מודה אני לפניך... בחמלה רבה אמונתך

גם ב'מודה אני' ישנה מעות נפוצה: הנוסח הנכון הוא: 'שֶׁחֲתָוְתָהּ בִּי נִשְׁמָתִי בְּחֶמְלָה – רַבָּה אֱמוּנָתְךָ', והוא מטבע לשון השאוב מלשון הכתוב באיכה (ג כב): 'תְּדַשִּׁים לְבָבְךָ רַבָּה אֱמוּנָתְךָ', וכפי שהעיר כבר במשנה ברורה (א ה). אבל בפי תינוקות שגור 'בְּחֶמְלָה רַבָּה – אֱמוּנָתְךָ', דהיינו 'החזרת בי נשמתی בחמלה רבה'. הפיסוק 'בְּחֶמְלָה רַבָּה – אֱמוּנָתְךָ' מוטעה כמובן.

ורבי יעקב עמדין אפילו הקפיד להעיר בסידורו אחר המילה בחמלה – יפסיק מעט. כדי להעמיד את המתפלל על כך שאין לקרוא 'בחמלה רבה'.

קריאה שגויה זו היתה נפוצה כל כך, עד שנשרתבבה לתוך קולמוסם של כותבי ספרים. בסידור תפלה 'דרך ישרה' (פרנקפורט דאדר תסג) הודפסה תפילת 'מודה אני' בשינוי קל: 'שֶׁחֲתָוְתָהּ בִּי נִשְׁמָתִי בְּחֶמְלָתְךָ רַבָּה אֱמוּנָתְךָ'. אינני יודע אם השינוי נעשה בכוונה כדי למנוע את הקריאה המוטעית 'בְּחֶמְלָה רַבָּה', או שסתם היה זה נוסח שונה. אבל בכל מקרה עם נוסח כזה אי אפשר למעות ולקרוא 'בְּחֶמְלָתְךָ רַבָּה'. אבל כל זה לא עזר לכותב התרגום בידיש באותו סידור. וזה לשון התרגום: 'דו דוא מיר האַשְׁט מיין נִשְׁמָה ווידר געבן מיט דיינר גרושִׁי דר באַרְמֶנְג'. פירוש המשפט באידיש ישנה הוא בערך כך: שהחזרת לי את נשמתִי ברחמנותך הגדולה. כלומר כאילו כתוב במקור שלפני המתרגם 'בְּחֶמְלָתְךָ הַרְבֵּה'.

באופן שונה במקצת נכתב התרגום ב'קהלת שלמה' (אמשטרדם תקד): 'דו דוא מיר האַשְׁט מיין נִשְׁמָה

וְיִדְרָגָה עֵבֶד מִיַּד דִּינָר גְּרוּשָׁה דְּרַבְרָא מוֹנֵג גְּרוּשׁ אִין דִּין וְאַרְהֵיט' [=שאתה את נשמתי החזרת
 ברחמנותך הגדולה, גדולה היא אמיתך]. המתרגם תרגם כאילו כתוב 'בְּחֶמְלָתְךָ הִרְבָּה, רַבָּה אֲמוּנָתְךָ',
 וקרא את המילה 'רבה' לפניו ולאחריה, בחינת 'מקרא שאין לו הכרע' ובמהדורה מחודשת של סידור
 זה עם תרגום גרמני (שנדפסה בהנובר תר"ו) נכתב: 'דאס דו מיר דיינע גראסע גנאדע אונד מרייע דען
 געברויך מיינער זעלען קרעפטע פערלייהעסעט'. התרגום אינו מילולי ממש, וביאורו: 'בחסדך
 ונאמנותך הרבה החזרת והקנית לי את השימוש בכוחות הנפש'. עכ"פ, רואים אנו את קריאת המתרגם
 'בְּחֶמְלָה רַבָּה'.

ועינינו תראינה מלכותך

נוסח סיום הקדושה: 'ועינינו תראינה מלכותך כְּדָבָר הָאֲמֹר בְּשִׁירֵי עֶנְד ... יְדִי דָּוִד מְשִׁיחַ צִדְקָךָ
 יְמַלֵּךְ ה' לְעוֹלָם' – לעול לעולם – המתפלל בפירוש כוונתו, שכן לפום ריהמא נראה כאילו המלים
 'ועינינו תראינה מלכותך' מוסבות על להלן, והכוונה לפי זה היא: שאנו מבקשים שענינינו תראנה
 מלכותך כמו שכתוב: 'ימלך ה' לעולם. אבל היכן כתוב בפסוק זה בקשה על כך שענינינו תראינה?

אך באמת אין זו הכוונה. אלא הקמע 'כְּדָבָר הָאֲמֹר בְּשִׁירֵי עֶנְד ... יְמַלֵּךְ ה' לְעוֹלָם' מוסבות ושייכות
 לפניו: 'מתי תמלך בציון בקרוב בְּיָמֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד ... כְּדָבָר הָאֲמֹר בְּשִׁירֵי עֶנְד ... יְמַלֵּךְ ה' לְעוֹלָם
 אֱלֹהֶיךָ צִיּוֹן'. רק שאנו מבקשים גם כן שענינינו תזכה לראות זאת בעצמנו.

ולכן, טועים החוגגים, העוצרים עצירת ביניים ארוכה לאחר המילים 'לְדֹר וְלְדֹר וְלְנֶצַח נֶצְחִים (וואח"כ
 הם מתחילים בכוחות מחודשים ובניגון חדש): 'ועינינו תראינה מלכותך כְּדָבָר הָאֲמֹר בְּשִׁירֵי עֶנְד ...
 ומתקבל הרושם ש'כְּדָבָר הָאֲמֹר' שייך ל'ועינינו תראינה מלכותך', בעוד שדווקא לשם זה לא שייך.

משיב הרוח ומוריד הגשם

יש להרחיב, אודות ניקוד המילים 'הגשם' ו'הטל' בברכת גבורות. יש אומרים שצריך לנקד 'הַגֶּשֶׁם'
 ו'הַטֶּל' בקמץ הגימל והמית, משום שהמקום דגן הוא מקום הפסק, ומכלכל חיים הוא התחלת קטע
 חדש. כידוע, יש מילים שמקום הפסק גורם להם להינקד בקמץ במקום סגול. כמו מילת 'גֶּשֶׁם' הנקודה
 בקמץ במקום הפסק דוגמת 'וְלֹא יַעֲצֹרְכָה הַגֶּשֶׁם' (מלכים א' יח מד) שהוא סוף פסוק, ולכן מנוקד הַגֶּשֶׁם
 בקמץ במקום בסגול. וכן יִתְעַלֵּ שִׁכְבַּת הַטֶּל (שמות טו יד) שיש שם אתגחתא. ולכן החליטו אלו, שכאן
 באמצע ברכת גבורות, לפני 'מכלכל חיים', יש הפסק כמו אתגחתא.

אך למעשה, אין כאן מקום הפסק כלל, והעובדה ש'מוריד הגשם' ו'מוריד הטל' רשומים באותיות בגודל
 שונה ובשורה בפני עצמה, איננה כי הוא קטע חדש. והיא רק בגלל שיש שני אופציות, לקיץ ולחורף,
 ולכן נדפסו בשורה בפני עצמה. כמו שעושים ביעלה ויבא, ובעוד מקומות, שיש בהם נוסח מתחלה,
 בזמנים שונים.

ולכן צריך לומר ברצף אחד: אֲתָה גִבּוֹר לְעוֹלָם ה', מְחַיֶּה מֵתִים אֲתָה רֵב לְהוֹשִׁיעַ, מוֹרִיד הַטֶּל / מְשִׁיב
 הָרוּחַ וּמוֹרִיד הַגֶּשֶׁם, מְכַלְכֵּל חַיִּים בְּחֶסֶד. (והעובדה, שהחוגגים בימים הנוראים, מתחילים ב'מְכַלְכֵּל חַיִּים', לשורר אותו
 בניגון מיוחד, אינה הופכת אותו לקטע חדש, ופשוט).

ואכן, רבים מגדולי ישראל הסכימו לחזור ולהנהיג לומר הַגֶּשֶׁם במקום הַגֶּשֶׁם, וכמופיע בהסכמות

לספר 'ברכות החיים' (ירושלים תש"מ) חלקים א' ב'.¹ ובהערה הצנתי עיקרי דברי המסכמים שם (לפי סדר ההסכמות). וידוע שמאז בהרבה סידורים תוקן הדבר.

בקרוב בימינו לעולם ועד תשכון ותתגדל

בקדושת שחרית של שבת אנו אומרים: 'מתי תמלך בציון. בקרוב בימינו לעולם ועד תשכון. תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך'. את נקודת ההפסק אנו שמים לאחר תיבת 'תשכון' וכך מסתבר, שכך הוא יוצר הרזו עם בציון.

אמנם בסידור אדמו"ר הזקן מחב"ד הפיסוק הוא לאחר תיבת 'ועד'. מה שיוצר את הנוסח 'תשכון תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך'.

לכאורה הקריאה הזאת נראית מסורבלת, אולם היא מתרצת קושי מסוים. לפי הקריאה הרגילה היתה מתבקשת מילה נוספת: 'בקרוב בימינו לעולם ועד תשכון בה'. אמנם אין זה קושי גדול, כי יתכן שהמשפט הזה נשען על 'בציון' כלומר באותה ציון – לעולם ועד תשכון, אבל לפי פיסוקו של סידור הרב אין קושי כלל.

ובספר בית אברהם (להרב אברהם אבלי מקיוב-חרסון), הביא סייעתא גדולה לפיסוקו של הרב, מלשון הרמב"ם בנוסח התפילה שלו, שכן הרמב"ם מתאר את סדר הקדושה על ידי החזן והקהל, כך: בעת ששליח ציבור אומר בברכה זו 'וקרא זה אל זה' כל העם עונים 'קדוש קדוש קדוש וכו', וכשהוא אומר 'איה מקום כבוד' כל העם עונים 'משבחים ואומרים ברוך וכו', וכשהוא אומר 'בחינו ובימינו' כל העם עונים 'אמן'.

במילים 'בחינו ובימינו' נשאין נמצאות בנוסח הקדושה שלנו מתכוין הרמב"ם למשפט שהוא כותב קודם לכן בנוסח הקדושה שלו: 'מתי תמלך בציון בחיינו ובימינו תשכון תתגדל ותתקדש, הוי אומר במקום 'בקרוב בימינו לעולם ועד' בנוסח שלנו, גרס הרמב"ם 'בחינו ובימינו', ובדומה לזה בסידור רבי עמרם גאון.

ומכיון שהרמב"ם מציין שלאחר המילים 'בחינו ובימינו' עונים הקהל 'אמן'. נראה בהכרח שהוא סבר שהמילה 'תשכון' שייכת לאחריה, ולא קוראים 'בחינו ובימינו תשכון'. והיינו כהכרעתו של הרב בעל התניא.

¹ ואציג עיקרי דברי המסכמים שם (לפי סדר ההסכמות).

הגיר' יצחק יעקב נייס 'ציל' (בעל מנחת יצחק): 'בגידון אמירת בחורף משיב הרוח ומוריד הגשם. הגימל' של הגשם בניקוד סגול. כנרפס בכל הסידורים ומחזורים הישנים, עד שמדקדק אחר הרפים סידור בניקוד קמ"ץ תחת הגימל... בוודאי אמרנו בזה דאולינן בחר המקובל בדינו מדור דור בניקוד סגול' תחת הגימל'.

הנרא' שך 'ציל': 'בספר של גדולי האחרונים כתבו הגשם צריך להיות סגול תחת הגימל, וכך נהגו כל ישראל מאז ומתמיד לומר כן. רק אח"כ יצא מדקדק אחר לחלוק ולחרש להגיד בקמ"ץ תחת הגימל. והלא הכלל בדינו כל המשנה ירו על התחנות... ולזה אסף הרה"ח הגימל מאלה שמדברים וכתבו בענין זה להחריף עטרה ליושנה... באתי גם אני בדברים קצרים לעודדו ולחזקו... שיתקבלו דבריו בזה.

הגרשו' אויערבאך 'ציל': 'אף שעד כה הייתי רגיל לומר הגשם בקמ"ץ תחת הגימל. ברם לאחר שקראתי את כל האמור בקונטרסו החשוב 'ברכות החיים' התחלתי לומר הגשם בסגול'.

הגר"ש הלוי וואזנר 'ציל': 'בפרש בענין האמירה מוריד הגשם בסגול' דווקא... ובמרוצת הדורות נעשו שינויים בלתי מתקבלים על דעת, והמקובל בסידורים השונים. עד כאן מספר ברכות החיים.

ואמנם יצונו כי בספר 'פניני תפילה הגיל' (עמ' קמח) מובא שדעת הגר"ש'א עצמו שיש לומר הגשם בקמ"ץ, וכמנהג הרווח, ולדעתו אין זה שינוי מאת המשבילים.

ובנעימה קדושה / קדושה כולם כאחד

לעיל כתבנו על מקרה זה, של ספק שהניקוד מכריעו, אך הניקוד עצמו מוטל במחלוקת. הנוסח הנפוץ בברכת יוצר, הוא: "לְהַקְדִּישׁ לְיוֹצְרָם בְּנֵת הַיּוֹם. בְּשִׁפְהָ בְּרוּרָה וּבְנֵעִימָה. קְדֻשָּׁה כָּלָם בְּאַחַד עוֹנִים, וְאוֹמְרִים בְּיִרְאָה". יש נוסחאות הגורסים: "בְּשִׁפְהָ בְּרוּרָה, וּבְנֵעִימָה קְדֻשָּׁה, כָּלָם בְּאַחַד עוֹנִים, וְאוֹמְרִים בְּיִרְאָה".

ברוב סידורי התפילה אנחנו מוצאים את הגרסה הראשונה, שבה המילה 'קְדֻשָּׁה' בשורוק היא שם עצם הנמשך כלפי מטה כמושא המשפט. בכמה סידורים קדומים יותר קיימת הגרסה השנייה, שבה המילה 'קְדֻשָּׁה' בחולם נמשכת כלפי מעלה והיא שם-תואר לשם העצם "נעימה".

נביא להלן מדברי הקדמונים בעניין זה:

הבאנו את דברי האבודרהם (ברכות קריאת שמע) וז"ל: ובנעימה קְדֻשָּׁה – פירוש ובנעימת קול קְדֻשָּׁה ומהורה, על שם וְשָׁמְעוּ אֲמָרֵי בִי נֶעְמָו, וכתוב וְנִעְמָו וְנִעְמָו, ומפני שקרא לשפה 'בְּרוּרָה' קרא גם כן לנעימה 'קְדֻשָּׁה' דרך העברה [=כלומר, בגלל השפעת הביטוי 'שפה ברורה' שיש בו שם ותואר, הוצמד תואר גם לנעימה באופן מושאל, אף שלא שייך כל-כך 'קדושה' על נעימה], ויש יחידים הקוראים 'קְדֻשָּׁה כָּלָם בְּאַחַד', והראשון נכון, עכ"ל לשונו.

ר' יעקב עמדין, בספר מזור וקציעה (ס"ג נט) כתב וז"ל: כתוב בא"ח בשפה ברורה ובנעימה קְדֻשָּׁה כ"כ בפרקי היכלות וכו'. עכ"ל. כוונתו שכאן צריך להפסיק מעט, לפי שמלת קְדֻשָּׁה מחוברת למעלה, והיא תואר לנעימה, ולכן צ"ל קְדֻשָּׁה הדל"ת בחולם. ולאפוקי מהמחברים אותה למטה, ואומרים בהדרגה קְדֻשָּׁה כולם כאחד עונים, שמנקדים קדושה במלאפום, ומוסב ונקשר הלשון לשלפניו ר"ל שעונים קְדֻשָּׁה. והיינו לדידהו. איברא לדידי גרסת קדושה כולם כאחד עדיפא. בסידורו "בית יעקב", העדיף את הגרסה "ובנעימה-קדושה", אלא שבחיבורו המאוחר "לות ארש" הוא חזר בו וקיבל את הגרסה הראשונה.

בעל הפרי חדש (א"ח נט ג) כתב וז"ל: מה שהעולם קורין קְדֻשָּׁה כולם כאחד הדלת בשורק, אבל בב"י (ד"ה כתוב בא"ח) הביא בשם ארחות חיים שכתוב בפרקי היכלות (פ"ט אות ג) בשפה ברורה ובנעימה קְדֻשָּׁה הדלת בחולם, וכן נראה דאי מילת קדושה קרינן בשורק ונמשכת למטה, א"כ היה לו לומר בשפה ברורה ונעימה בלא ב"י, אלא ודאי כראמרן. ולזה הסכים בספר שיירי כנסת הגדולה והגב"י (אות ג). ועיין בתוספות דריש פרק ב' דחגיגה דף י"ג ג' ע"ב ד"ה מויעתן יעוין שם:

הפרי מגדים (משב"ס נט) כתב שהגירסה בסידור הרו"ח שם היא 'קְדֻשָּׁה כָּלָם בְּאַחַד'. ונתמה על דגשות הכ', שאם נמשך מלת קדושה לכולם היה ראוי הכף רפויה אחר אהוי, מה שאין כן אם קדושה הפסק, ניחא.

בשערי תשובה (ס"ג נט סק"ג) הביא את הגירסה ובנעימה קדושה בחול"ם, וכתב עליו שבספר הכוונות למהרח"ו כתב לגרום קְדֻשָּׁה בשורק וקאי אכולם כאחד.

והנה בסידור נוסח חב"ד הגרסה היא: ובנעימה קְדֻשָּׁה. ובספר על הרב יוסף יוסמן מירושלים, מובא מכתב שהוא כתב לרמ"מ מחב"ד, והוא תמה על כמה דקדוקים בנוסח חב"ד, וביניהם על שכתוב בסידור חב"ד הגירסה 'ובנעימה קְדֻשָּׁה' בניגוד לדברי מהרח"ו, נאמן ביתו של האריז"ל (שער הכוונות, דף נא ע"ב: קדושה, הדל"ת בשורוק).

פרט להבדל התחבירי בין שתי הגרסאות, אין ביניהן הבדל משמעותי. בסידורו 'סדר עבודת ישראל' מעדיף את

הגרסה השנייה, ומעלה את הטענה שלפי הגרסה הראשונה אין צורך בנקודתיים שלפני 'קדוש קדוש קדוש'. לא נראה שזו טענה חזקה דייה כדי להכריע בשאלה זאת. ואגב, כבר שמעתי יותר מפעם אחת בעל תפילה שנקט את דרך 'הפשרה' וקרא: בשפה ברורה ובנעימה-קדושה (בשורוק)... שילוב אבסורדי ומעורר נידון.

הרב אביעזר וייס כתב לי, ששיבוץ המילה קדשה בקטע זה של התפילה לא יתכן, מפני שבינוי זה לאמירת 'קדוש קדוש קדוש' נכנס לשימוש בלשון הקודש רק בתקופת הראשונים, ואילו התפילה שאנו מתפללים בברכות קריאת שמע מוקדמת הרבה יותר. ובמחבר'ת לכאורה דבריו דחויים, כי בדברי חז"ל בנמרא (אמנם לא במשנה) נמצא כבר הביטוי 'קדושה' כשם עצם לסדר אמירת פסוקי הקדושה. ולהפך, יש לסייע לגרסה הראשונה הנפוצה, כי כמדומה שמעולם לא מצאנו את השבח 'קדוש' על נעימה או על כיוצא בזה.

לאור הדעות השונות שהוזכרו במקורות שצוטטו לעיל, נראה שקשה להכריע באופן חד משמעי לכאן או לכאן, ובזה נאמר: 'דעבר כמר עבר ודעבר כמר עבר'.

דבר אחד אפשר לומר בוודאות: צורת החלוקה של המשפט חייבת להשפיע על הניקוד של המילה "קדושה". אם מחלקים את המשפט, 'בשפה ברורה ובנעימה קדושה', כלם כאחד "... המילה "קדושה" חייבת להיות מנוקדת עם חולם. לעומת זאת, אם מחלקים את המשפט "בשפה ברורה ובנעימה, קדושה כלם כאחד ...", חייבים לנקד עם שורוק או קבוץ "קדשה".

אגב, מצינו הרבה מחכמינו המשתמשים בספריהם בביטוי 'נעימה קדושה', אשר לכאורה משמע שזה היה הנוסח שלפניהם. וכן מתוך דרשתו של רבי יהושע אבן שועיב תלמיד הרשב"א (דרשה ליום ראשון של פסח) משמע שקרא ובנעימה קדושה.

המלך היושב על כסא רם ונשא

בסוף פסוקי דזמרה, בשבת, אנו אומרים את הפיוט 'נשמת כל חי'. בסוף הפיוט מובא המשפט "המלך היושב על כסא רם ונשא". ונשאלת השאלה: האם התיאור 'רם ונשא' נאמר על המלך (כלומר ה') או על הכסא? לשאלה זו יש כמובן השלכה לגבי החלוקה הנכונה של המשפט.

המקור למשפט הנ"ל הוא מנבואת ההקדשה של ישעיהו (הפסטר השבוע פר' יתרו): 'בְּשֵׁנֶת מֹזֶת הַמֶּלֶךְ עֲזִיזוֹ וְאַרְאֶה אֶת אֲדֹרְשִׁי עַל כִּסֵּא רָם וְנִשְׁאֹלֵיו מְלָאִים אֶת הַהִיכָל' (ישעיהו ו, א). גם כאן נשאלת השאלה, האם התיאור 'רם ונשא' נאמר על ה' או על הכסא?

הטעם טפחא, שבו מוטעמת המילה 'כסא', ממלא תפקיד של פסיק, והוא מפריד בין המילה 'כסא' למילים 'רם ונשא'. המשפט אומר שה' יושב על כסא, ורוב המפרשים מבארים שהתיאור 'רם ונשא' בפסוק זה מתייחס לכיסא. (רשי: "יושב על כסא בשמים ורגליו בהיכל". ביאור הגרא: "הכסא הוא רם ונשא". רד"ק: "רם ונשא הוא על הכסא". מהר"י קרא: "אע"פ שיושב על כסא רם ונשא, מניעים רגליו עד מקום ההיכל של מטה". אבן עזרא: "רם ונשא תאר הכסא לא כאשר אמרו רבים... ושוליו הם שולי הכסא").

המלבי"ם, לעומת זאת, מפרש שהתיאור 'רם ונשא' מתייחס לה'. גם מתרגום יונתן משתמע שהתיאור מתייחס לה'. האברבנאל מביא את שתי האפשרויות.

והנראה לפי מה שלמדנו חכמי מסורת הטעמים, הוא שלפי הפירוש, ניתן לפרש ש'רם ונשא' הם תארים לכיסא. ואולם, לפי הטעמים יש הפסק גדול בין תיבת 'כסא' ובין תיבות 'רם ונשא'. ושיעור הכתוב לפי הטעמים: 'ואראה את ה' רם ונשא יושב על כסא'. וכוננת הטעמים ללמדנו שהתארים 'רם ונשא' אינם ראויים אלא לה' לבדו, ולא לעצמים אחרים, אף אם הם מקומם של השכינה. כלומר, אמנם הנביא מייחס את התיאור 'רם ונשא' לכיסא, אבל הוא גם בא ללמדנו שבעצם ה' הוא הרם והנישא.

וכלשוננו: "הכסא הרם מורה שמלכות ה' היא למעלה מכל דבר, וכל שכן היושב על הכסא הוא עליון ונישא מכל תפיסה והגדרה (ראה מורה נבוכים ח"א ט)."

גם מהגמרא ניתן להבין, לכאורה, שהביטוי 'רם ונשא' נאמר על הכסא. בגמרא (ברכות ז:) מובא סיפורו של ר' ישמעאל כהן גדול: 'פעם אחת נכנסתי להקמיר קמורת לפני ולפנים וראיתי אבתריאל יה' צבאות שהוא יושב על כסא רם ונשא'. אין ספק שתיאורו של ר' ישמעאל נאמר בהשראה של הפסוק בישיעהו, ונראה בפשטות שר' ישמעאל מתכוון שהכסא היה רם ונשא.

אולם הצירוף 'רם ונשא' מופיע פעם נוספת (ישעיהו ג, טו): 'כי כה אָמַר רָם וְנִשָּׂא שֹׁכֵן עַד וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ מְרוֹם וְקָדוֹשׁ אֲשָׁכֹן וְאֵת דָּכָא וּשְׁפַל רוּחַ... כאן ברור שהצירוף 'רם ונשא' נאמר על ה'. מסתבר לומר, שהפייטן של 'נשמת כל חי' התכוון לרמוז לפסוק זה, שכן המשך הפיוט – 'שוכן עד, מרום וקדוש שמו' – דומה מאוד להמשך הפסוק – 'שֹׁכֵן עַד וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ מְרוֹם וְקָדוֹשׁ אֲשָׁכֹן'.

לאור זאת נראה שהתיאור 'רם ונשא' שבפיוט מתייחס לה', ואם כך חלוקת המשפט צריכה להיות: 'המלך היושב על כסא, רם ונשא'. אמנם, כאמור לעיל, אין זה ודאי ומחייב. אנב, המנגינה המקובלת בקהילות אשכנז בימים נוראים אינה מתאימה לחלוקה זו.

ובעת הערה חשובה לגבי המשך הפיוט: כפי שצוין לעיל, המשפט "שוכן עד מרום וקדוש שמו" מבוסס על הפסוק מישעיהו: "כי כה אָמַר רָם וְנִשָּׂא, שֹׁכֵן עַד, וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ, מְרוֹם וְקָדוֹשׁ אֲשָׁכֹן". אם כך, נראה שמדויק יותר לפסוק כך: "שֹׁכֵן עַד, מְרוֹם וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ". כלומר, ה' הוא "שוכן עד" (שוכן לעד = שוכן נצח), ושמו הוא "מרום וקדוש". ואכן כך מופיע ברוב הסיפורים. (המנגינה השבתית המקובלת למנהג החסידים הולמת את הפסוק הזה, אך המנגינה השבתית המקובלת למנהג אשכנז אינה הולמת את הפסוק הזה, אם כי המנגינה ביו"ט המקובלת בקהילות אשכנז דווקא כן הולמת את הפסוק הזה). אפשרות נוספת לחלוקת המשפט: "שֹׁכֵן עַד, מְרוֹם וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ". כלומר ה' הוא "שוכן עד", והוא שוכן במרום (כפי שכתוב בפסוק שהוזכר: "מרום וקדוש אשכנז"). ושמו קדוש. ואכן כך מופיע בחלק מהסיפורים. ברם, יש חזנים שבשבת קוראים את המשפט כך: "שֹׁכֵן עַד מְרוֹם, וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ". חלוקה זו כמובן אינה נכונה, שכן עלול להשתמע ממנה בביטול שמוות השכינה של ה' הוא "עד מרום".

מעויות נפוצות בפסוק

- בתפילת שבת, ביוצר, נוהגים החזנים (למנהג אשכנז) לנגן ולפסוק: אֵל אֲדֹנָי – עַל כָּל הַמַּעֲשִׂים. כאשר הפסוק הנכון צריך להיות: אֵל – אֲדֹנָי עַל כָּל הַמַּעֲשִׂים.
- בקבלת שבת, נוהגים החזנים, לנגן ולפסוק: צִדִּיק בְּתִמְרָה, יִפְרָח. בְּאֶרֶץ, בְּלִבְנוֹן יִשְׁגָּה. (צדיק בתמר – יפרח. איזו צידקות יש בתמר? הארז בלבנון הוא סמל לגדולת הצדיק, אבל בשמשבשים, הצדיק הוא שניא בלבנון בלבד. ומה בכלל יש לצדיק לחפש בלבנון? אדרבה! שפיל לסיפיה דקרא: בְּחֻצְרוֹת אֱלֹהֵינוּ יִפְרִיחוּ.) כאשר הפסוק הנכון צריך להיות: צִדִּיק, בְּתִמְרָה יִפְרָח. בְּאֶרֶץ בְּלִבְנוֹן, יִשְׁגָּה.
- יש חזנים הנוהגים, לנגן ולפסוק: שְׁתוּלִים, בְּבֵית ה'. בְּחֻצְרוֹת, אֱלֹהֵינוּ יִפְרִיחוּ. (פסוק משובש זה נורם למשמעות אווילית, הקרובה לחירוף, המייחסת לצור העולמים הוצאת פרח (= שינוי והתפתחות), וגם ריבוי, ח"ו). כאשר הפסוק הנכון צריך להיות: שְׁתוּלִים, בְּבֵית ה'. בְּחֻצְרוֹת אֱלֹהֵינוּ יִפְרִיחוּ.

וכל מאמינים

בפיוט הנקרא כיום 'וכל מאמינים' נוצר שיבוש חמור בפיוסוק.

סדרו של פיוט זה נשתבש חמורות במחזורים, והחרזו 'וכל מאמינים' הפך להיות משפט פתיחה במקום התשובה. סדרו האמיתי של פיוט בנוי על הכרזה מפי החזן על אחד משבחי הבורא, ולעומתו באה התשובה מפי הקהל ש'וכל מאמינים' על אותו שבח שנאמר מפי החזן:

הבוֹחַן ובוֹדֵק גִּנְזֵי נִסְתָּרוֹת – וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא בּוֹחֵן בְּלִיּוֹת

הַגּוֹאֵל מִמָּוֶת וּפּוֹדֶה מִשַּׁחַת – וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא גּוֹאֵל חֵן

הַדֵּן יְחִידִי לְבָאֵי עוֹלָם – וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא דֵּן אָמֶת

הַזּוֹכֵר לְמִצְוֵי טוֹבוֹת וְכְרוֹנוֹת – וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא זּוֹכֵר הַבְּרִית

הַחוֹתֵךְ חַיִּים לְכָל חַי – וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא חַי וְקַיִם

הַטּוֹב, וְהַמְּטִיב לְרָעִים וְלַטּוֹבִים – וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא טוֹב לְכָל

כלומר, ההכרזה היא: הקב"ה הוא 'בוֹחֵן ובוֹדֵק גִּנְזֵי נִסְתָּרוֹת' והתשובה היא: אכן הכל מאמינים שהוא בּוֹחֵן בְּלִיּוֹת. ושוב הכרזה: הוא 'גּוֹאֵל מִמָּוֶת וּפּוֹדֶה מִשַּׁחַת' והתשובה היא: אכן הכל מאמינים שהוא גּוֹאֵל חֵן. וכן הלאה. אפשר לראות זאת גם מסדר הא"ב שהפיוט מיוסד עליו: יִנְדַּע יֵצֵר – יוֹצֵרֵם בְּבִטָּן; כָּל יָכוֹל וְכוּלָּם יָחִיד – כָּל יָכוֹל; מְמַלִּיךְ מְלָכִים – מְלִיךְ עוֹלָם; נִזְהָר בְּחֶסֶד – נִזְרֵר חֶסֶד; הוֹתֵחַ שֶׁעַר – פְּתוּחָה יָד; וכן כל השורות.

אבל הציבור בימינו אומר את המשפט: 'הַאוֹחֵז בְּיַד מֶדֶת מְשֻׁפֵּט' בלחש, ואחר כך מתחילים בקול: 'וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא אֵל אֱמוּנָה הַבוֹחֵן ובוֹדֵק גִּנְזֵי נִסְתָּרוֹת' כאילו 'וכל מאמינים' הוא תחילת הפיוט. אפילו שמו של הפיוט נשתבש בתוצאה מכך, והוא נקרא 'וכל מאמינים', בעוד ששמו האמיתי הוא 'האוֹחֵז ביד מידת משפט'.

המדפיסים, שיודעים את הבעיה, מדפיסים את הפיוט באופן ש'יוצא ידי חובת' שתי הדיעות: הם אמנם מתחילים ב'האוֹחֵז ביד מידת משפט', אבל כל צלע מודפסת בשורה בפני עצמה, כך שאפשר לקרוא איך שרוצים. אמנם במחזורים העתיקים, הן כתובי יד הן מודפסים, מופיעות שני הצלעות בשורה אחת, כמו שהעתיקתי כאן בתחילת המאמר. וכך רואים את מבנהו של הפיוט (כמו כן, הכותרת של הפיוט היא 'האוֹחֵז' באותיות גדולות, ולא כמו היום שאין כותרת, משום שהורגלו לקרותו 'וכל מאמינים' מחמת שיבוש זה).

ובכן, איך נוצר השיבוש?

הסיבה לשיבוש זה ידועה, (וכבר ציין אותה הרב יעקב וינגרמן בהקדמת 'המחזור המפורש'). הפיוטים נתקנו לאמירת חזן וקהל לסירוגין. והנה ברבות הימים חשק הקהל לומר גם את הקטעים השייכים לחזן (כמו שאירע בקמעי תפילה רבים) ולאחר שאמרו 'וכל מאמינים' שהוא אֵל אֱמוּנָה' מיהרו ואמרו (מן הסתם בלחש) 'הַבוֹחֵן ובוֹדֵק גִּנְזֵי נִסְתָּרוֹת' ושוב המתינו שיאמר החזן את הקטע ויענו לו 'וְכָל מַאֲמִינִים שֶׁהוּא בּוֹחֵן בְּלִיּוֹת' ומיהרו ואמרו 'הַגּוֹאֵל מִמָּוֶת וּפּוֹדֶה מִשַּׁחַת', אף החזן לעומתם חשק גם הוא לומר את הקטעים שהקהל אומר. וכך נוצר מצב הפוך זה.

רעיון כזה, אפשר לראות עוד היום, ב'הודו לה' כי טוב' שאומרים בהלל. המצב המקורי היה שהחזן אומר: 'יאמר נָא וְיִשְׂרָאֵל כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד' והציבור יענה רק 'הודו וְיִהְיֶה כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד'. מצב זה מתואר בטור (אוי"ח סי' תכב): וקורא ש'צ' לבדו 'הודו' והקהל עונים אחריו 'הודו', וקורא פסוק 'יאמר

נא ישראל' והקהל עונין אחריו 'הודו', וכן 'יאמרו נא בית אהרן' ועונין הקהל אחריו 'הודו', וכן 'יאמרו נא יראי ה' ועונין הקהל אחריו 'הודו'. וקורין כולם ביחד מן המצר.

גם כאן, ברבות הימים, חשק הקהל לומר גם את פסוקי החזן, ולכן ממהרים ואומרים בקול נמוך גם את המילים של החזן 'יאמרו נא בית אהרן' וכו' (ועיין במשנ"ב (תכב כ) המציין שהאחרונים המליצו על מנהג זה: 'וכן נוהגין בחיים').

אך בדוגמה זו, מכל מקום, עדיין מרגישים את הפיסוק המקורי: המילים 'הודו כי טוב' הם תשובת הקהל לאמירת החזן. אך ב'וכל מאמינים' השתכח לגמרי המצב המקורי, והקהל אומר בקול רם 'וכל מאמינים' שהוא זוכר הברית החתומה תמים 'לכל חי' כאשר אין לזה שום מובן, שום קשר ושום פשר.

ניתן לראות מפירושי הקדמונים לפיוטים, שהרי הם ידעו כמובן את הפירוש הנכון ולכן אנו יכולים למצוא בפירושי הסידור לרוקח (מהדורת הרש"ר עמ' תרכ) '...לשון היה הוה ויהיה, והוא המבואר באהיה אשר אהיה... זהו שייסד הפיוט הקדמון ב'אהיה אשר אהיה' וכל מאמינים שהוא ה'הוה ויהיה'.

לעומת זאת, העובדה שהפיוט 'וכל מאמינים' נשתבש והשורות הוחלפו, גרמה לכך שבדורות האחרונים התחילו להופיע פירושים המנסים לבאר את הפיוט לפי 'הסדר החדש'. ובמחזור שער אפרים המבואר (הוצאת בלום תשמ"ח עמ' שנו) נתפרש כל הפיוט לפי סדר זה! (ועיין במכתבו של ר' יעקב שטרנפלד, בקובץ בית אהרן וישראל, גליון קמ, עמ' קלד).

לתומך תמימיו ביום דין

בפרק הקודם, הזכרנו טעות פיסוק, שנבעה מן העובדה שהפיוטים נתקנו לאמירת חזן וקהל לסירוגין. והקהל חשק לומר גם את הקטעים השייכים לחזן, והחזן לעומתם חשק גם הוא לומר את הקטעים שהקהל אומר. וכך נוצרו מצבים הפוכים.

אותה בעיה התרחשה גם בפיוט 'לאל עורך דין' שאומרים במוסף של ימים נוראים. שם חוסר ההתאמה אינו בולט כל כך, אבל נוצרה בו חוסר סימטריה: בתחילה אומרים שורה וחצי: 'לאל עורך דין. לבוחן לבבות ביום דין. לגולה עמקות בדין'. לאחר מכן ממשיכים עם שורה בכל פעם, ובסוף הפיוט נשארת חצי שורה 'יתומה': 'לתומך תמימיו ביום דין', הנאמרת בתוסף ונפלטת בדרך כלל מן המנגינה, המותאמת לשורה שלמה בעלת שני צלעות.

ברור שהפיוט לא נוצר כך אלא המצב המקורי היה שהחזן אמר: 'לאל עורך דין' והקהל ענה: 'לבוחן לבבות ביום דין' וכן הלאה לסירוגין, החזן אומר והקהל עונה.

אלא שגם כאן הקהל התחיל להקדים ולומר בלחש לפני החזן: 'לגולה עמקות בדין', והחזן חזר ואמר את חלק הקהל: 'לבוחן לבבות ביום דין', וכך נוצר המצב הנוכחי.

וצוה ונבראו זכרו לנצח

כך גם בפיוט 'אתה הוא אלהינו בשמים ובארץ', הנאמר בימים נוראים לאחר 'מחיה המתים'. גם פיוט זה היה בנוי על דברי שלוח הציבור ותשובת הקהל.

כך: החזן אומר: 'אתה הוא אלהינו' והציבור משיב: 'בשמים ובארץ' דהיינו שהוא ה' שולט בכל היקום.

החזן אומר: 'גבור וְנַעֲרִין' והקהל עונה: 'דְּגוּל מִרְבֵּבָה', וכן הלאה. אלא שברבות הימים התחיל הקהל לומר גם את דברי החזן, והחזן את דברי הקהל. ושוב נתהפך שם הסדר.

אמנם גם שם אין הדבר בולט כל כך, כי יש שבחים שלמראה העין אינם קשורים במיוחד זה לזה. אבל בחלק מן החרוזים אפשר לראות זאת בבירור. למשל: 'הוא שֶׁח וְיָהִי-וַעֲזָה וְנִבְרָאוּ. וְכָרוּ לְנִצַּח-חַי עוֹלָמִים'. שני הצלעות הראשונות עוסקות בבריאה ע"י מאמר הקב"ה, ושני הצלעות שלאחריהן עוסקות בנצחיות הבורא. אבל כיום אומרים: 'דְּגוּל מִרְבֵּבָה-הוא שֶׁח וְיָהִי. וַעֲזָה וְנִבְרָאוּ-וְכָרוּ לְנִצַּח', ללא קשר וללא פשר.

כך אנו רואים גם בצלעות:

'אֵתָהּ הוּא אֱלֹהֵינוּ-בְּשָׁמִים וּבְאָרֶץ',	'כִּתְרוֹ יְשׁוּעָה-לְבוּשׁוֹ צִדְקָה',
'מַעֲטָהּוּ קִנְיָא-נֶאֱפֵד נִקְמָה',	'סִתְרוֹ יִשָּׁר-עֲצָתוֹ אֱמוּנָה',
'פְּעֻלָּתוֹ אֶמֶת-צִדִּיק וְיִשָּׁר',	'שׁוֹכֵן שְׁחָקִים-תּוֹלָה אֶרֶץ עַל בְּלִימָה'.

באופן זה, הצלעות קשורות ומחוברות זו לזו, ומקבילות מצד תוכנן: הוא שֶׁח ויְהִי וברא את העולם במאמרו כי הוא צוה ונבראו, וזכרו הוא לנצח שֶׁכֵּן הוא חי לעולמים, ישועה קרובה בענינה לצדקה, קנאה לנקמה (כלשון הפייט 'אל קנא ונוקם'), פעולת אמת קשורה לצדק ויושר, שֶׁכֵּן שחקים עם תליית ארץ על בלימה.

אבל הקריאה המשובשת הנהוגה בימינו, גרמה לציירופים שאין להם שום קשר: 'דְּגוּל מִרְבֵּבָה-הוא שֶׁח וְיָהִי', 'וַעֲזָה וְנִבְרָאוּ-וְכָרוּ לְנִצַּח', 'חַי עוֹלָמִים-מְהוֹר עֵינַיִם', 'לְבוּשׁוֹ צִדְקָה-מַעֲטָהּוּ קִנְיָא', 'נֶאֱפֵד נִקְמָה-סִתְרוֹ יִשָּׁר'.

אדירי איומה

כך גם בפיוט 'אֲדִירִי אֲיֻמָּה וְאֲדִירוֹ בְּקוֹל' שבשחרית של ראש השנה. פיוט זה בנוי שהחזן אומר: כולו, והקהל עונה לו בפזמון חוזר שהוא בעצם השלמת דברי החזן.

החזן אומר: 'אֲדִירִי אֲיֻמָּה וְאֲדִירוֹ בְּקוֹל' – והקהל משלים: 'ה' מְלֶכֶךְ'.

החזן אומר: 'בְּרֹאֵי בָרֶךְ וְיִרְבּוּ בְּקוֹל' – והקהל משלים: 'ה' מְלֶכֶךְ'.

החזן אומר: 'גְּבוּרֵי גִבָּה וְנִבְּירוֹ בְּקוֹל' – והקהל משלים: 'ה' מְלֶכֶךְ'.

ואז כולם אומרים ביחד: 'ה' מְלֶכֶךְ ה' מְלֶכֶךְ ה' מְלֶכֶךְ ה' מְלֶכֶךְ לְעוֹלָם וָעֶד'.

ושוב חוזרת על עצמה שלישיית חרוזים באותו המבנה.

הצורה שאומרים בה את הפיוט כיום, מסרסת את משמעותו וגודעת את כל הודו והדרו. כיום נהוג, שלאחר שהחזן מכריז בתחילה: 'אֲדִירִי אֲיֻמָּה וְאֲדִירוֹ בְּקוֹל', אומר הקהל 'ה' מְלֶכֶךְ בְּרֹאֵי בָרֶכְו וְיִרְבּוּ בְּקוֹל' וכן הלאה. נמצא שהמילים 'ה' מְלֶכֶךְ' אינן הסיום של 'אֲדִירִי אֲיֻמָּה וְאֲדִירוֹ בְּקוֹל' אלא תחילתה של השורה הבאה, וכך נוצר משפט שאין לו שום משמעות. המנוחך ביותר הוא בפעם השלישית. שאז הקהל אומר: 'ה' מְלֶכֶךְ ה' מְלֶכֶךְ ה' מְלֶכֶךְ ה' מְלֶכֶךְ לְעוֹלָם וָעֶד דוֹחֵרֵי דוֹלָקִים וְדוֹכְבוֹ בְּקוֹל'. איזה טעם יש

לאמירה מרובעת זווית? ומלבד הבעיה של השמות הקדושים הנאמרים במרוצה באופן זה, ובלא שימת לב והטעמה ראויה.

אמנם, בישיבות מסוימות נוהגים, לנגן בניגון אחד את כל הפיוט הזה, כל הקהל עם החזן ביחד. באופן זה נחסכת סירוס המשמעות. אך הודו והדרו של הפיוט, באמירת החזן ועניית הקהל, נעלמת.

בְּיֶשֶׁר עֲמָךְ מִפְחָדְךָ סֶמֶר

בפרק הקודם, הזכרנו טעות פיסוק, שנבעה מן העובדה שהפיוטים נתקנו לאמירת חזן וקהל לסירוגין. כשהיום נשתבש סדר זה, וכך נוצרו מצבים הפוכים.

דוגמה מעניינת היא, הפיוט 'אֱלֹהֵי בְּיֶשֶׁר עֲמָךְ מִפְחָדְךָ סֶמֶר' (לרבי אליעזר ב"ר יצחק הלוי) פיוט הנאמר בסליחות ליום-כיפור-קטן. הפיוט הזה בנוי במבנה נפלא ביופיו, שעניינו הוא שהחזן אומר קטע, והקהל עונה לו בכמה מילים המשלימות את דברי החזן, מילים שהינן בעצם חלקי פסוקים. הדבר בולט גם מסגנון הדברים. הקטעים המיוחדים לחזן מנוסחים בלשון יחיד, או לשון בקשה על הציבור בלשון נסתר. גם כאן התחיל הקהל ולומר את קטעי החזן, אך כאן הניסוח של הפיוט אינו מתאים כלל לאמירת הקהל.

ניקח לדוגמה את תחילת הפיוט: 'אֱלֹהֵי בְּיֶשֶׁר עֲמָךְ מִפְחָדְךָ סֶמֶר, וְתָמִיד עוֹמֵד עַל מִשְׁמֶר, וּמִצְפָּה לְעַת מִנְחַת עֶרֶב, פּוֹתַח בִּלְשׁוֹן יָחִיד 'אֱלֹהֵי, וּמִמְשִׁיךְ בִּלְשׁוֹן נִסְתָּר, בַּתְּפִילָה עַל הַקֹּהֵל: 'בְּיֶשֶׁר עֲמָךְ מִפְחָדְךָ סֶמֶר, וְתָמִיד עוֹמֵד... וּמִצְפָּה...! אם הקהל היה אומר זאת על עצמו, היה צריך לומר 'בְּיֶשֶׁרְנוּ מִפְחָדְךָ סֶמֶר' 'אֲנִי עוֹמֵד' 'וּמִצְפָּה'. וכן בהמשך הפיוט: 'בְּרַר נִיב שְׁפָתַי בְּשִׁחוֹר פְּרוֹשׁ, עֲנִי וְרַפָּא מִזְבַּחַךְ הַהָרוֹס, חֲלֵקֶת לְשׁוֹנֵי תַעֲרָב כְּשֶׁמֶן לְרוֹס', אם הקהל אומר את הקטע, היה צריך לומר: 'נִיב שְׁפָתֵינוּ' 'עֲנֵנוּ' 'חֲלֵקֶת לְשׁוֹנֵנוּ' בלשון רבים.

בחרנו אחד נוצר מצב מנוחך ממש: (חזן) רָאָה כִּי אָזְלָת יְדֵינוּ וְיוֹשְׁבֵי מְרוֹם שָׁחוּ, פָּסוּ אֲמוֹנִים וּבָבֶן לְקַחוּ, כְּבֹד פֶּה וְעָרֵל שְׁפָה – (והקהל משלים): וַיִּשְׁלַחוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּיָד מִנְחָה. הניגון הוא, שהחזן יכתיר את עצמו בתואר 'כְּבֹד פֶּה וְעָרֵל שְׁפָה', אבל שהקהל יאמרו זאת על החזן? – זה כבר חסר טעם!! ולו גם נניח שכוונת הקהל היא לומר כן על החזן (מקצת 'שבחיו' בפניו?) היו צריך לומר: 'בָּבֶן לְקַחְנוּ'.

מבשר ואומר – קול

עוד דוגמה, מדהימה, לפיוט שסדרו נשתבש, הוא הפיוט, אותו אנו אומרים בסוף התחנונים להושענא רבא, המתחיל במילים: 'אֲמִיץ יִשְׁעֶךָ בָּא. קוֹל דְּוָדִי הִנֵּה זֶה בָּא, וּמְכַרְיוֹם בְּסוּף כָּל שׁוֹרָה: 'מִבְּשֶׁר וְאֹמֶר'. פיוט זה מסודר לפי א"ב, כאשר כל שורה בפיוט זה – מלבד הראשונה – מתחיל במילה 'קול', לדוגמה:

קול בָּא בְּרָבּוֹת כְּתִים. לְעֹמֵד עַל הַר הַזֵּיתִים. מִבְּשֶׁר וְאֹמֶר:

קול גִּשְׁתּוֹ בְּשׁוֹפָר לְתַקַּע. תַּחֲתֵיו הֵר יִבְקַע. מִבְּשֶׁר וְאֹמֶר:

קול דָּפַק וְהִצִּיץ וְזָרַח. וּמִשׁ חֲצִי הַהֵר מִמְּנִיחָה. מִבְּשֶׁר וְאֹמֶר:

המתבונן במשמעות הדברים יתקשה להבין מה עושה המילה 'קול' בתחילת כל שורה. ישנן שורות

שאפשר אולי ואולי לקשר אליהם את המילה 'קול', אבל בשורות כגון 'קול ישע וזמן הוחד', 'קול שם רשעים להאבד', 'קול לעת ינאל עמו נאזר', ובמיוחד 'קול ולכל באי עולם' – קשה להבין מה ענין 'קול' לכאן. ועוד: מדוע השורה הראשונה 'אומין ישעך בא' אינה פותחת במילה 'קול', כמו אלו שלאחריה?

עיון במחזור גירנברג פותר את התעלומה: רואים שם כי המילה 'קול' כתובה בסוף כל שורה עם קישוט מיוחד מעליה, כדי לציין שמילה זו היא סימן לפזמון החזור! כלומר: בסוף כל שורה שאומר החזן – חזור הקהל ואומר 'קול מבשר מבשר ואומר', וכמו למשל בפיוט 'לכה דודי', שבסידורים רבים בסוף כל שורה כתובה המילה 'לכה', כדי לציין שהקהל צריך לומר את הפזמון החזור, וכמו בזמירות ליום השבת, בזמירה המתחלת במילים 'ברוך אל עליון', שבסוף כל בית, כתובה המילה 'השומר', כדי לציין שצריך לומר את הפזמון 'השומר שבת הן עם הבת', וכנהג רבות].

כאן, הטעות היתה לבטח, טעות העתקה ולא טעות אמירה, בשלב כלשהוא – ועדיין יש להבין מדוע – זוהי המילה 'קול' מסוף השורה לתחילת השורה שלאחריה, ונוצר הפיוט כמו שהוא לפנינו, כשכל שורה מתחילה במילה 'קול'. אך השורה הראשונה נשארה יתומה, כיון שלא היתה לפניה שורה שהסתיימה במילה 'קול'.

ויש לציין, שבסידור 'תפילת כל פה' (אשכול) במהדורה הישנה, עדיין מודפסת מילת 'קול' בלי ניקוד ובאותיות קטנות. דבר המסייע למתפלל להבין שאין היא חלק מן החרוז. אבל במהדורות החדשות יותר, כבר 'נכנע' המדפיס להרגל המשובש, והדפיס את מילת 'קול' באותו גודל ובניקוד, כתחילת כל חרוז וחרוז.

המשבש הראשון, ששיבש את הפיוט, והעמיד את תיבת 'קול' בתחילת השורה, הוא 'סידור וילנא'. אך כיום, כמעט כל הסידורים, החרוז החזיקו אחרינו בשיבושו.

ניתן לציין כי הסידור של קהילת 'תולדות אברהם יצחק' הוא מן היחידים אשר לא נכנעו, והוא מעתיק את הפיוט בצורתו הנכונה. כאשר הפיוט הוא לפי א"ב, ובסוף כל שורה מופיע הפזמון 'קול מבשר מבשר ואומר'.

מלך עליון

בפרק הקודם, הזכרנו טעות פיסוק, שנבעה מן העובדה שהפיוטים נתקנו לאמירת חזן וקהל לסירוגין. והקהל חשק לומר גם את הקטעים השייכים לחזן, והחזן לעומתם חשק גם הוא לומר את הקטעים שהקהל אומר. וכך נוצרו מצבים הפוכים.

כך הם פני הדברים, גם בפיוטים 'מעשה אלהינו' 'אמרו לאלהים' 'מלך עליון', ועוד.

הפיוט בנוי על הכרזה של החזן, ותשובת הקהל, כך:

מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן (חזן): אֵל דָּר בְּמָרוֹם, אֲדִיר בְּמָרוֹם, אֲמִין יְדוֹ תִּרְם. לַעֲרִי עַד יִמְלֹךְ!

וכן בפיוט:

אֲמָרוּ לְאֱלֹהִים:

אֲרֵךְ אַפִּים וְגָדֵל כֶּחַ. מְכִין תְּרִים בְּכַח. חֲכָם לִכְבֹּד וְאֲמִיץ כֹּחַ. נוֹתֵן לַיֵּעַף כֹּחַ.

לָכֵן יִתְנַאֵף גְּדוֹל אֲדוֹנֵינוּ וְרַב כֹּחַ:

כאן מסתבר שהסדר היה הפוך: הקהל אמר: 'מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן' והחזן ענה בתשובה מפורטת. בשלב כל שהוא התחיל הקהל לומר גם כן את התשובה, אחרי החזן, בלחש. ולאחר מכן סיים בהכרזה: 'מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן' כפתיחה לקטע הבא.

ולבסוף השתכח לנמרי המבנה, וכך נוצר המבנה המשונה שהקהל אומר קטע ומסיים בקול רינה 'מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן'. וכך גם החזן. הקהל אומר קטע ומסיים 'מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן', ואחריו החזן.

אותו ענין בפיוטים 'מַעֲשֵׂה אֱלֹהֵינוּ' 'אִמְרוּ לְאֱלֹהִים'. נוצר עם הזמן המבנה השנוי, שהקהל אומר קטע ומסיים בקול רינה 'מַעֲשֵׂה אֱלֹהֵינוּ', ואחריו החזן.

מלך עליון – מלך אביון

בפיוטים 'מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן' ו'מַעֲשֵׂה אֱלֹהֵינוּ', הדבר מוכרח מצד נוסף. מבנהו של הפיוט המקורי היה מסורג: בית אחד היה 'מלך עליון' והבית השני היה 'מלך אביון'. הפיוט המקורי מנמנו את ההנדה של רוממות המלך העליון, הקב"ה, לעומת שפלות המלך האביון. אפשר לראות זאת באקרוסטיכון. הפיוט שלפנינו מסודר בדילוגים של האותיות הווגיות, ויש בו רק את האותיות האי-ווגיות: א, ג, ה, ז, ט, וכן הלאה. מהו פשר הדבר? התשובה היא שהאותיות האלו עסקו ב'מלך אביון'.

כל חרוזי ה'מלך אביון' הושמטו, חוץ מן הראשון הפותח במילים 'בְּלֶה וְרָד שְׁתֵּת, בְּשֹׁאֵן וּבְתַתִּת', והאחרון 'תְּנוּמָה תְּנוּפָנוּ. תִּרְדָּמָה תְּנוּפָנוּ', ושניהם הושמו בסוף הפיוט. מדוע? יש לשער מפני פחד הגויים או שידו של הצנזור במעל (או שלא רצו לטרוח ולפתוח ולסגור את ארון הקודש בכל שורה שעברו למלך אביון). נעתיק את שלושת החרוזים הראשונים של מלך אביון (הם מודפסים בחלק מן המחזורים, כגון בסוף 'מחזור המפורש' של הרב וינגרטן לראש השנה).

מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן: בְּלֶה וְרָד שְׁתֵּת, בְּשֹׁאֵן וּבְתַתִּת, בְּלֹאֵת בְּלִי נַחַת, עַד מְתִי יִמְלוֹדֶה?

מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן: דָּוָה בְּרַבֵּר, דֹּבֵר וְעוֹבֵר, דּוֹמָה לְעוֹר, עַד מְתִי יִמְלוֹדֶה?

מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן: וַחֲפִיז בְּרִשְׁעִי, וְעוֹשֶׂה רִשְׁעִי, וּמוֹכֵן לְפִשְׁעִי, עַד מְתִי יִמְלוֹדֶה?

מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן: חוֹשֵׁב וְשׁוֹכֵחַ, חָשׁ וּמִשְׁתַּכַּח, חָב וּמִתְנַכַּח, עַד מְתִי יִמְלוֹדֶה?

מבנה זה מוכיח לנו, שלא שייך לומר 'לַעֲדִי עַד יִמְלֹךְ מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן', שהרי בין 'לַעֲדִי עַד יִמְלֹךְ' ובין 'מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן' הבא, חצין במקור בית שלם של 'מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן'.

המבנה המוטעה של 'לַעֲדִי עַד יִמְלֹךְ מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן' גרם לכך, שבבית האחרון של 'מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן', המופיע אחרי שני הבתים של 'מֶלֶךְ אֲבִיּוֹן' ששרדו במחזורים, הוסיפו את המילה 'אֲבָל', ואומרים: 'אֲבָל מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן'. הוספה זו אינה מקורית, והיא נולדה לאחר שהשתגר הצירוף של 'לַעֲדִי עַד יִמְלֹךְ מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן' וכתוצאה מכך נוצרה בעיה של גידוף ח"ו: כשסיימו את חרוזי ה'מלך האביון' במילים 'עַד מְתִי יִמְלוֹדֶה?' היתה סכנה שימשיכו ויאמרו 'עַד מְתִי יִמְלוֹדֶה מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן' חלילה. ולכן הוסיפו את מילה 'אֲבָל', אמנם במצב המקורי לא היתה בעיה כזו, כי אף פעם לא אמרו 'לַעֲדִי עַד יִמְלֹךְ מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן'.

ולמעשה, גם אם הפיוט לא נאמר כהוגן, (חזן וקהל), לכל הפחות יש להשתדל לסדר את המילים 'מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן' ככותרת לבית, ולא כזנב לבית.

הוא הדין בפיוט 'מַעֲשֵׂה אֱלֹהֵינוּ' שם בתי 'מַעֲשֵׂה אֱלֹהֵינוּ' נסדרו לפי אותיות הא"ב, ארבע ארבע

בחרו. ולעומתם סודרו בתי 'מעשה אנוש' לפי סדר תשר"ק. ושוב, כאן הושמטו חרוזי 'מעשה אנוש' מלבד הראשון שהוצב בסוף הפיוט, [מעשה אנוש: תהבולותיו מזמה, שבתו בתוך מרמה, רפידתו רמה, קבור בסעיף אדמה. ואיד ותנאה אדם להכל דמה?]. וכך התאפשר לקהל להפוך את 'מעשה אלהינו' מכותרת לזנב.

אדיר וחזק משמיעים קול

כותרת זו מעוררת שאלה: מי הם השניים הללו (ששמו של הראשון הוא: 'אדיר', ולשני קוראים 'חזק'...)? המשמיעים קול?

בקדושה לשחרית שבת קודש, אומרים: **אָז בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר וְחָזֵק מְשִׁמְעִים קוֹל מְתִנְשָׁאִים לְעֻמַּת שָׂרָפִים לְעֻמַּת מְשִׁבְחִים וְאוֹמְרִים**, לפי הנוסח שלפנינו צריך לפסק: **אָז בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר וְחָזֵק – מְשִׁמְעִים קוֹל**, אבל רובא דרובא של החזנים (והחזנים מעטם עצמם מתוך הקהל) אינם מפסקים כך, אלא קוראים: **אָז בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל – אֲדִיר וְחָזֵק מְשִׁמְעִים קוֹל**. קריאה זו לכאורה משובשת היא, ואין בה שום מעם, ומה שגורם לחזנים לקרוא כך הוא המקצב שבאופן טבעי מביא אותם לפסק את המילים באופן שווה, ארבע ארבע, כך:

אָז בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל

אֲדִיר וְחָזֵק מְשִׁמְעִים קוֹל

מְתִנְשָׁאִים לְעֻמַּת שָׂרָפִים

לְעֻמַּת מְשִׁבְחִים וְאוֹמְרִים

אלא שאולי יש לקריאת החזנים סמך כלשהוא, לפי רעיונו של הרב אריה צבי פרומר הי"ד, (אבי"ד קוויקלוב, וראש ישיבת חכמי לובלין), שכתב בספרו ארץ צבי (חלק ב' ליקושים – תשובה) כי לדעתו הנוסח המקורי היה: **אָז בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל, אוֹפְנִים וְחִיּוֹת מְשִׁמְעִים קוֹל**, והמילים 'אוֹפְנִים וְחִיּוֹת' נכתבו בראשי תיבות או"ה, ולאחר מכן נתפענחו בטעות 'אֲדִיר וְחָזֵק'. לפי השערתו, הרי שהניגון המפסק את המילים ארבע ארבע – נכון. כי המילים 'אֲדִיר וְחָזֵק' הן בעצם תחליף של 'אוֹפְנִים וְחִיּוֹת', ואז לפי הניגון הן שייכות לאחריהן ולא לפניהם.

החסבר של רא"צ פרומר נראה יפה מאוד, ויש להסבר זה ראייה ממבנה הקדושה, שלא נאריך בה כאן. אבל קשה עד מאוד לתלות את המילים 'אדיר וחזק' בפענוח מוטעה של ראשי תיבות. כי בסידור רב סעדיה גאון (הוצ' מקיצי נרדמים, עמ' לח) כתוב: **אָז בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר וְחָזֵק וְנִזְרָא מְשִׁמְעִים קוֹלָם**, למילת 'ונזרא' כבר אין הסבר של ראשי תיבות.

ועוד זאת, בברכת יוצר כתוב שם (עמ' לו) **וְחִיּוֹת הַקֹּדֶשׁ עִם הָאוֹפְנִים בְּרַעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר וְחָזֵק וְנִזְרָא לְעוֹמְתָן מְשִׁבְחִין וְאוֹמְרִים** הרי שמוזכרים שם האופנים והחיות, וגם אדיר וחזק, וכנ"ל בסידור רבינו שלמה הסיג'ילמסי (אחד מן הראשונים שהי לאחר הר"ף): **וְהָאוֹפְנִים וְחִיּוֹת הַקֹּדֶשׁ הַמְתִּנְשָׁאִים סֵלָה בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר וְחָזֵק לְעוֹמְתָן מְשִׁבְחִין וְאוֹמְרִין** (ירושלים, תשנ"ה, עמ' יב).

כמו כן, אם מניחים שהיתה כאן טעות של ראשי תיבות בהכרח שהיא עתיקה מאוד, שכן גם הנוסח בסידור רבי עמרם גאון הוא 'אדיר וחזק', וכנ"ל במחזור ויטרי, כך גם ברוקח (פירושי סידור התפילה לרוקח) מבאר 'אז' – כאשר השרפים – 'בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר וְחָזֵק מְשִׁמְעִים קוֹל' – קדוש קדוש קדוש –

'מתנשאים' – האופנים וההיות – 'לעומת שרפים', ואנו רואים בדבריו בפירוש, שכן היתה הגרסה הפשוטה. ואנב, פירושו שונה מההבנה הפשוטה בזמננו, שב'קול רעש גדול' קאי על האופנים וההיות] וכעין מקרא חסר הוא.

ונצטרך לומר, שהיה אב קדמון אחד לכולם, שהיה כתוב בו 'או"ה' ומשם השתלשלה הטעות לכל תפוצות ישראל. קשה עד מאוד ולא הגיוני להניח כך.

בין כך ובין כך, לפי הנוסח שלפנינו, אין ברירה אלא לפסק בנשימה אחת: 'אָז בְּקוֹל רָעַשׁ גָּדוֹל אֲדִיר יִהְיֶה – מִשְׁמִיעִים קוֹל'.

מעויות נפוצות בפיסוק – ספיחין

• בקבלת שבת, נוהגים החזנים, לנגן ולפסק: צִדִּיק בְּתֵמָר, יִפְרָח. בְּאֶרְזוֹ, בְּלִבְנוֹן יִשְׁגָּה. (צדיק בתמר – יפרח. איזו צידקות יש בתמר? הארו בלבנון הוא סמל לגדולת הצדיק, אבל כשמשבשים, הצדיק הוא שניא בלבנון בלבד. ומה בכלל יש לצדיק לחפש בלבנון? אדרבה! שפיל לסיפיה דקרא: בְּחֻצְרוֹת אֱלֹהֵינוּ יִפְרִיחוּ.) כאשר הפיסוק הנכון צריך להיות: צִדִּיק, בְּתֵמָר יִפְרָח. בְּאֶרְזוֹ בְּלִבְנוֹן, יִשְׁגָּה.

• יש חזנים הנוהגים, לנגן ולפסק: שְׁתוּלִים, בְּבֵית ה'. בְּחֻצְרוֹת, אֱלֹהֵינוּ יִפְרִיחוּ. (פיסוק משובש זה גורם למשמעות אווילית, הקרובה לחירוף, המייחסת לצור העולמים הוצאת פרח (= שינוי והתפתחות), וגם ריבוי, ח"ו!). כאשר הפיסוק הנכון צריך להיות: שְׁתוּלִים, בְּבֵית ה'. בְּחֻצְרוֹת אֱלֹהֵינוּ, יִפְרִיחוּ.

• יש חזנים הנוהגים, לנגן ולפסק: עוֹד, יְנוּבוֹן בְּשִׁיבָה, דְּשֻׁנִים, וְרַעְנָנִים יִהְיוּ. (פיסוק זה משמעו שהם דְּשֻׁנִים עתה, ואנו מתפללים שהם יִהְיוּ רַעְנָנִים!). כאשר הפיסוק הנכון צריך להיות: עוֹד, יְנוּבוֹן בְּשִׁיבָה, דְּשֻׁנִים וְרַעְנָנִים, יִהְיוּ.

ישנם מקומות שנשתבש הפיסוק הרצוי, מחמת המדפיסים ומעתיקי המחזורים.

שהתחילו בהם קטע חדש, או כתבום באותיות גדולות מסיבות שונות, ומחמת זה נחשבו ברבות הימים בעיני הציבור כמקומות שיש להפסיק בהם.

נאמן אתה הוא ה' ונאמנים דבריו

התוספות (פסחים קד): כבר מציינים תופעה זו, בנוגע לקטע בברכת ההפטר, הפותח: 'נֶאֱמָן אֱתָהּ הוּא ה' אֱלֹהֵינוּ נֶאֱמָנִים דְּבָרָיו'.

התוספות מעירים שם שקטע זה אינו פותח ב'ברוך' משום שהוא באמת אינו ברכה בפני עצמה, אלא המשך ישיר של ברכת 'צור כל העולמים' שלפניו. ובלשונם של התוספות "ונראה דכולה ברכה אחת היא, דכולה משתעיא בנאמנות ובאמיתות המקום. ומה שיש הפסק במחזורים – לפי שהיו רגילים כל הציבור להפסיק שם ולומר שבת, כדאמר במסכת סופרים' (פרק יג הלכה ח-ט).

(זה לשון מסכת סופרים שם: ולבסוף מברך, ברוך אתה יי אל' מלך העולם צור כל העולמים ... שכל דבריו אמת וצדק. ומיד עומדין העם ואומרים: נאמן אתה הוא יי אל' ונאמנים דבריו נאמן חי וקים תמיד תמלוד עלינו לעולם ועד ... ואחר כך חזר המפטר לעניינו ואומר: נאמן אתה הוא יי אל' ונאמנים דבריו).

הוי אומר: המברך עוצר באמצע הברכה, משום שהיה נהוג בעבר שהציבור נכנס לתוך דבריו, ואומר

דברי שבח מעניין הברכה. מנהג זה בטל והשתכח לגמרי, אבל הוא השאיר את אותותיו בכתובים עד ימינו. וכבר בזמן בעלי התוספות הק' היה נהוג לכתוב כך, ולכן הוצרכו הם להדגיש את הענין בהפסק מיותר זה.

והערב נא / הערב נא

במקום אחר (ברכות מו. ד"ה כל הברכות) מעירים התוספות כי 'ולעסוק בדברי תורה והערב נא' – הכל ברכה אחת היא וצריך לומר והערב נא. ומכאן נגזר גם שאין לענות אמן אחר 'לעסוק בדברי תורה' משום שזו ברכה אחת. ובמיוחד חשוב הדבר למי שיוצא מחברו בברכות התורה, שאמירת 'אמן' לאחר 'לעסוק בדברי תורה' היא הפסק לדעת רבינו תם.

נוסח 'הערב נא' בלא ו'ו' הוא לפי דעות החולקות על ר"ת, כגון הרמב"ם והרשב"א ואבודרהם, (כפי שצוין בהגהת הרמ"א לש"ע או"ח סי' מז סעיף ו). לפי דעה זו יש לכאורה לענות אמן, (וכך נהג האר"י, וכן כותב היעב"ץ בסידורו 'עמודי שמים'). אמנם הרמ"א עצמו מציין שיותר טוב לומר 'והערב בו'ו', וכפי שמבאר המשנה ברורה שם – משום שבזה יוצאים ידי חובת כל הדעות, גם הדעה שסוברת שהן שתי ברכות.

נמצא שבסידורים המודפסים בימינו, אותם שמדפיסים 'והערב' בו'ו' – ודאי ראוי שידפיסו את שתי הברכות כברכה אחת.

המעביר שינה

על זו הדרך ב'הי רצון מלפניך' שבברכות השחר, שהוא המשך של ברכת 'המעביר שינה מעיני', כפי שכבר העירו התוספות (ברכות שם) בשם רבינו תם, ונפסק בשולחן ערוך (סי' מז סעיף א) שאין לענות אמן אחר 'המעביר שינה מעיני' משום שההמשך הוא גם חלק מהברכה עד החתימה 'הגומל חסדים טובים לעמו ישראל'. לפיכך מן הראוי שגם היא תודפס כברכה אחת.

במקרה זה והקודם, יש סידורים שאכן מציינים שאין לענות אמן אחר ברכות אלו, אבל נראה שעדיף היה שידפיסום ברצף אחד, ואז לא יצטרכו להערה זו. שהרי אין שום סיבה להדפיס באופן מקומע.

וממליכים את שם

שיבוש דומה חל בברכת יוצר, בסיום הקטע של 'תתברך לנצח' המסתיים במילים 'ומְעַרְיָצִים ומְקַדְּשִׁים ומְמַלְכִּים'. קל מאוד להיווכח שאין כאן שום מקום הפסק, אלא צריך להמשיך בחדא מחתא 'וממליכים את שם ה'אל'. מדוע מתחיל כאן קטע חדש ?

כנראה, שהיה המנהג שבמקום זה מחכים כולם לחזן, וממשיכים יחד עמו פה אחד 'את שם ה'אל'. אמנם יש לדעת מדוע דווקא כאן עשו זאת וכי על פי ההגיון היה עדיף לחכות לאחר המילים 'קדוש הוא', ולהתחיל בחדא מחתא 'וממליכים עליהם'. אבל מכל מקום, אליה זו – קוץ בה. שכן העצירה ב'וממליכים' והמתנה לחזן, גורמת שהקטע נפסק באמצעו ומאבד את משמעותו.

ואכן כבר תמה החת"ס בהגדותיו לשו"ע (או"ח סי' נט) מדוע ממתנינים לחזן ב'את שם ה'אל'. וכותב שיתכן כי הסיבה היא לאור מה שכותב הטור (או"ח סי' סא) שיש להזהר להפריד בין הדבקים ב'וממליכים את',

כדי שלא יישמע 'וממליכים מת', חלילה, ומקורו מדברי רבינו יונה בספר היראה כמו שצינו המפרשים שם. לפיכך, מפרש החת"ס, נהגו להפסיק ולהמתין לש"ץ בין 'וממליכין' ל'את' הגם שמדובר ברצף אחד.

וכרות עמו הברית

אותה תופעה, של הפסקה מיותרת, בדמות פיסקה חדשה בסידורים, קרתה בקטע 'וכרות עמו הברית' הנדפס בסידורים כתחילת קטע חדש, למרות שהוא המושך ישיר של הסיום של 'ויברך דוד'. ושיעור הכתוב הוא: ומצאת את לבבו של אברהם אבינו נאמן לפניך, וברית עמו ברית לתת לזרעו את ארץ האמורי וכו'. ובעצם היא הפסקה מיותרת באמצעו של פסוק(1).

הסיבה שהותחל כאן קטע חדש, היא המנהג העתיק שביום שיש בו ברית מילה, היה המוחל מקריא בנעימה את פסוקי 'וכרות עמו הברית' – קטע אחר קטע, והקהל היה משלים את שאר הפסוק. לדוגמה:

מוהל: וְכָרוֹת עִמּוֹ הַבְּרִית לְתֵת אֶת אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי.

קהל: הַחֲתִי הָאֱמֹרִי וְהַכְּנַעֲנִי וְהַיְבוֹסִי וְהַגִּרְגָּשִׁי לְתֵת לְזֵרְעוֹ.

מוהל: וְתָקַם אֶת דְּבָרֶיךָ כִּי צִדִּיק אָתָּה.

קהל: וְתָמָא אֶת עֲנִי אֲבֹתֵינוּ בְּמַצָּרִים, וְאֵת זַעֲקָתָם שְׁמַעְתָּ עַל יַם סוּף.

וכך הלאה.

היו שנהגו להקריא בצורה כזו עד סוף השיירה. מנהג זה מוזכר ב'מנן אברהם' (סי נא סק"ט), וכן בסידור 'עמודי שמים' לרבי יעקב עמדין, המערער על המנהג ומועין שלא נכון לעשות כן. בסידורים ישנים אפשר לראות זאת, כגון בסידור 'עולת תמיד', פרמישלא תרנ"ו, שם כתוב 'מוהל' 'קהל' לפני כל חלק וחלק.

המנהג הזה במל ועבר מן העולם, כמעט לגמרי. [שמעתי מאחד מגדולי הדווקנים, הרב אהרן לאנדא שלי"א, שהוא עדיין זוכר, שבזמנו נהג כן הרד"ג והצ" רבי מאיר ברנדסרופר צוק"ל, שבכל יום שהיה לו ברית היה נוהג להקריא את הפסוקים כנ"ל, במנין בו הוא התפלל].

אך כאמור, כיום לא ידוע על קיום מנהג זה, וכמובן שאין כאן שום עניין ומקום להפסיק, אבל משום מה השאיר המנהג שריד בסידורים בדמות הדפסת 'וכרות' בתור קטע חדש, דבר שאין לו שום מעם במיוחד היום שלא נשתייר המנהג הזה.

ובכל זאת רוב הציבור עוצר ב'נאמן לפניך' וממתין עד שהחזן יכריז את המילים האלו, ורק אז ממשיך 'וכרות עמו הברית'. שיבוש זה גורם גם להשלכה הלכתית חמורה, לפי שהפסקה זו אינה נחשבת 'בין הפרקים'.

ואמנם ישנם הרבה סידורים ישנים ש'וכרות' אינו מודפס בהם כלל בתור קטע חדש. כגון סידור עמודי שמים לר"י עמדין, או סידור 'ליקוטי תורה' (וילנא תער"ב), סידור 'תפלות ישראל' (פרנקפורט דמיין תרנ"ח), סידור 'אוצר התפילות', ועוד.

עוד דוגמאות לשיבושים

בברכות ק"ש ישנם עוד כמה קטעים כאלו, שכולם לוקים בבעייתיות זו. הסיום 'עונים באימה ואומרים ביראה' וההמתנה לקדוש, וכן 'משבחים ואומרים' בהמתנה ל'ברוך' שאחריו. בעוד שאלביא דאמת

מדובר ברצף אחד: ואומרים ביראה קדוש קדוש, משבחים ואומרים ברוך כבוד ה' ממקומו.

וכהאי גוונא, בנוסף הקדושה שבחזרת הש"ץ. במקורו נתקן פיוט הקדושה לאמירת החזן בלבד, והקהל היה עונה רק את פסוקי הקדושה. כשהחזן סיים 'וקרא זה אל זה ואמר' – השלים הקהל מיד 'קדוש קדוש קדוש', וכך היה רצף בין המשפטים. אבל כשהתחיל הקהל לומר את חלקו של החזן, נמצא שאומרים 'וקרא זה אל זה ואמר', ועוצרים. ושוב אומר החזן את כל הקטע, ורק אז אומר הקהל 'קדוש'. וכן היה המנהג המקורי בקדושת יוצר, כל פיוט הקדושה המשולב בתוכה נאמר על ידי הש"ץ, והקהל היה מצטרף רק בפסוקים קדוש וברוך. עיין בטור או"ח סי' נט המביא בשם הרא"ש בתשובה שהם נוהגים לקרוא עם הש"ץ את הברכה 'בנחת' (=בלחש), כי אם יסמכו עליו לצאת, אפשר שבאמצע יתרחק במשהו אחר ונמצא מפסיק את הברכה, משא"כ אם אומר הוא בעצמו, יעויין שם. הוי אומר, שהמנהג המקורי היה ששומעים מהש"ץ, אלא שבימות הרא"ש או קודם לכן התחילו לומר בלחש כשהש"ץ אומר בקול, ולבסוף נשתקעה לגמרי אמירת הש"ץ, כמו בימינו.

בשמחה רבה ואמרו כולם

בתפילת ערבית, בסוף ברכות קריאת שמע, בקטע שלפני תפילת העמידה, נוצר שיבוש גמור מחמת מנהג זה. למשל בקטע "מִשָּׁה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל לֵךְ עִנּוּ שִׁירָה בְּשִׂמְחָה רַבָּה, וְאָמְרוּ כָּלֶם: מִי כִמְכָה בָּאֵלִים ה'". ברור ש'בְּשִׂמְחָה רַבָּה' הוא מקום העצירה, ואחר כך: 'וְאָמְרוּ כָּלֶם מִי כִמְכָה'. אבל בסידורים מודפס ההפסק אחר 'ואמרו כולם', וכך מכריזים כל החזנים (וכן החזנים על דעת עצמם שבתוך הקהל): 'בְּשִׂמְחָה רַבָּה וְאָמְרוּ כָּלֶם', והשמחה רבה.

הוא הדין בהמשך: "יחד כָּלֶם הודו והמליכו, וְאָמְרוּ: ה' יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וָעֶד", ההפסק נמצא אחר מילת 'והמליכו', או שיתכן שאין לפסק כלל בין 'והמליכו ואמרו' אלא לקרוא ברצף אחד: 'הודו והמליכו ואמרו ה' ימלוך לעולם ועד'. בין כך ובין כך, אין מקום לעצור אחר 'ואמרו'. ולפיכך יש להתמיה ביותר על אותם סידורים שכתוב בהם 'וְאָמְרוּ' במקצות המ"ם, כאילו זה מקום הפסק. כאשר אינו הפסק כלל.

בתפילת ערבית כולט מקום זה בזרותו עוד יותר. הפיסוק הנכון הוא: "מִלְכוּתְךָ רָאָה בְּנֵיךָ, בִּקְעָה יָם לִפְנֵי מִשָּׁה, וְזֶה אֱלֹהֵי עֲנֹה, וְאָמְרוּ: ה' יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וָעֶד". ברור ש'עֲנֹה' שייך לפניו, ו'וְאָמְרוּ' שייך לאחריו, והקריאה היא כמו שפיסקנו: זה אלי ענו – ואמרו ה' ימלוך. ואילו הציבור עונה ואומר: "זה אלי ענו ואמרו", ועוצר שם, והרי זה ממש שינוי משמעות.

כמה משיבושים אלו נוצרו בשל המדפיסים שהדפיסו את הפסוק הנאמר ע"י הקהל ביחד ("מי כמוכה" או "ה' ימלוך" וכדומה) באותיות מודגשות, וכך נוצרה המחשבה המוטעית שהקטע הקודם עומד בפני עצמו.

אנב, עצם ההפסקה וההמתנה לחזן במקומות אלו תמוחה: מה ראו על ככה?

התשובה על כך נמצאת בטור (סי' מט), המביא את חידושו של אביו הרא"ש בענין פסוקי התורה הנאמרים בתפילה. היתה כאן בעיה של 'דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה'. והרא"ש חידש שהבעיה היא רק להוציא אחרים ידי חובתם באמירת הפסוקים האלו. אבל כל אדם רשאי לעצמו לומר פסוקים אלו גם שלא מתוך ספר תורה. לפיכך נהגו שאת הפסוקים האלו אמר כל הקהל ולא שמע מן הש"ץ וזה בזמנים שאת שאר התפילה לא אמרו, כי לא היו סידורים לכל אחד והקהל

לא ידע את התפילה על פה, אלא שמעו אותה מן הש"ץ.

וזה לשון הטור שם: 'ואדוני אבי הרא"ש ז"ל היה אומר דלא אמרינן דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה אלא להוציא אחרים ידי חובתן, אבל כל אחד לעצמו שרי. לכן נוהגים כשמגיע ש"ץ לפסוקים שבתפלה, כגון מי כמוכה באלים ה', ה' ימלוך לעולם ועד, שהוא והקהל אומר אותו כל אחד ואחד בפני עצמו'.

וזהו אפוא מקור המנהג. כשהש"ץ היה מגיע לפסוקים 'מי כמוכה' ו'ה' ימלוך' שלפני שמונה עשרה, היה כל הקהל מצטרף עמו והיה אומר אותם בקול. וכך אכן כותב החת"ס (בהנחותיו לשו"ע סי' נט) שמכאן המנהג להמתין לחזן בפסוקים אלו ולומר אותם כל הציבור ביחד. [המנהג הזה הוא מנהג אשכנז, כמו שמציין הטור, ובארצות המזרח לא הכירו אותו. ואכן עד כיום בסיודי עדות מזרח אין את כל ההפסקות האלו]. נמצא אם כן שכיום אין מקום למנהג זה, כי ממילא כל אחד ואחד מתפלל את כל התפילה, ואין עניין שיאמרו כולם פסוק זה ביחד.

[ובכל מקרה, גם אם עוצרים – ראוי לעצור במקומות שלא יבטלו את הכוונה דהיינו ב'בשמחה רבה' וכדומה, כמו שכתבנו].

הפסקים נוספים בסידור התפילה

ולבסוף נציין עוד כמה מקומות שיש הנוהגים לעצור בהם, ולהמתין לשליח הציבור: במילים 'קוממיות לארצנו' שבברכת אהבה; במילים 'אחד מהם לא נותר' שב'עזרת אבותינו'; וכן בכמה מקומות בתפילת הודו: 1. ו'ה' שמים עשה; 2. כי קדוש ה' אלהינו; 3. ה' הושיעה המלך יענגנו ביום קראנו; 4. כאשר יחלנו לך.

המנהגים האלו לא נפוצו עד כדי כך שיכו גם שורש בסידור התפילה, אבל יש מקומות שנוהגים כך בתפילתם. לא הצלחתי להבין לעת עתה מה שורש המנהג הזה וכיצד נוצר.

המשנה ברורה (ס"ג נא סק"י) מונה את המקומות שנחשבים 'באמצע הפרק' בפסוקי דזמרה, כלשוננו: 'ואלו הן באמצע הפרקים: מהודו עד אמן והלל לה'. מן תנו עוז וכו' עד ברוך אלהים. מן אל נקמות עד על גאים. מן נפשנו חתה לד' עד יחלנו לך. מן יהי שם עד על השמים כבודו. ובין הללויה להללויה. ומן ברוך ד' לעולם עד אמן ואמן. ומן ויברך דויד עד לשם תפארתך. ומן אתה הוא ד' לבדך עד במים עזים ומן ויושע עד ד' ימלוך לעולם ועד.

אך כאמור, לא ראינו שהפסקים אלו, היכו שורש בסידור התפילה, כלעומת הפסקים אחרים שצצו ובאו, היכו שורש וגם עשו פרי.

ועל הכל

בברכת המזון אנו מסיימים את ברכת 'נודה לך' במילים 'בכל עת ובכל שעה', ומתחילים – לכאורה – קטע חדש: 'ועל הכל ה' אלהינו אנחנו מודים לך', שהוא למעשה המשך ישיר של 'נודה לך', וכל הברכה נקראת 'ברכת הארץ' (ברכות מה ע"ב).

ואכן, בנוסחאות שונות של ברכת המזון לא אומרים 'ועל הכל' אלא 'על הכל'. כך למשל בסדר רב

עמרם נאון בנוסח ברכת המזון שמברכים בבית האבל. וכן במאירי לברכות (לד ע"ב) ובפירוש תלמידי רבינו יונה על הרי"ף (ברכות כד ע"א מדפי הרי"ף). דומה לזה נוסח ברכת המזון של הרמב"ם, הגורס: 'על כולם ה' אלהינו אנו מודים לך';

יעויין למשל כיצד מתאר הטור (או"ח ס"ו קפז) את הסיבה לאמירת 'ועל הכל': 'רבי אבא אומר (ברכות מט ע"א) צריך שיזכיר בה הודאה תחילה וסוף, וזהו שאומרים בה ועל הכל אנו מודים לך'. כלומר, מכיון שבברכת הארץ – דהיינו ברכת 'נודה לך' – צריך להזכיר הודאה תחילה וסוף, זהו שאומרים בה 'ועל הכל' קודם חתימתה.

הסיבה ש'ועל הכל' הפך לקטע נפרד היא, כמובן, בגלל התוספת של 'על הניסים' שאומרים בחנוכה ובפורים, תוספת המשתלבת בעניין הברכה שהיא הודאה על הארץ. כלומר: 'נודה לך ה' אלהינו על שהנחלת לאבותינו... וכן... על הניסים ועל הפורקן... על הכל ה' אלהינו אנחנו מודים לך ומברכים אותך'. הכל חוזר אל 'נודה לך' שבתחילת הברכה ונמשך אל 'על הכל אנו מודים לך' שלקראת חתימתה. אבל מכיון ש'על הניסים' הוא קטע שאינו נאמר כל יום, והוא מכיל שתי נוסחאות, לחנוכה ולפורים, לפיכך הודפס 'על הניסים' בגופן שונה, ובכך נקטע 'ועל הכל' שהוא בעצם חתימת 'נודה לך' ונתפס בעיני המברך כברכה בפני עצמה.

מבנה דומה אנו יכולים לראות בברכת 'על התורה ועל העבודה' שברכות ההפטרה, כגון ביום השבת: "על התורה ועל העבודה ועל הנביאים ועל יום השבת הזה, שנתת לנו ה' אליהינו לקדשה ולמנוחה לכבוד ולתפארת, על הכל ה' אלהינו אנחנו מודים לך ומברכים אותך, יתברך שמך בפי כל חי תמיד לעולם ועד", בדיוק אותן מילים, וכאן מרגישים שזה המשך אחד. שכן כאן אין 'על הניסים' שיפסיק.

'ברכת' 'ובנה ירושלים'

'ברכה' זו (או יותר נכון: קטע זה) היא בעצם חתימתה של ברכת 'רחם נא' והמשכה הישיר. בסידורים היא הופרדה בקטע נפרד ובאותיות גדולות, בגלל אותה סיבה שהופרדה 'על הכל' מ'נודה לך'. כאן הגורם המפריד הוא 'רצה' ו'יעלה ויבוא' הנאמרים כהוספה לברכת רחם בשבתות וימים טובים. ואכן הברכה השלישית של ברכת המזון (היא 'רחם') נקראת בגמרא (ברכות מח ע"ב) 'בונה ירושלים'.

לדוגמה נביא נוסח ברכה זו בברכת המזון שסידר הרמב"ם ב'סדר תפילות' שלו:

רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו ומלכות דוד משיחך תחזיר למקומה בימינו, ובנה ירושלים בקרוב כאשר דברת ברוך אתה ה' בונה ברחמיך את ירושלים.

נוסח קצר זה מראה לנו להדיא שמדובר בברכה אחת.

גם מנוסח ברכת 'על המחיה' שאנו אומרים, שיש בה קיצור של 'רחם', אפשר להיווכח בזה:

אנו אומרים שם ברצף אחד: 'רחם נא ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל מזבחתך ועל היכלך, ובנה ירושלים עיר הקדש במהרה בימינו והעלנו לתוכה ושמחנו בבנינה'.

הוספת 'רצה והחליצנו' בנוסחנו כיום בנויה כך שהחתימה 'ובנה ירושלים' היא כצורתה ביום חול, אלא שמוסיפים 'רצה והחליצנו', כמו שנפסק בברייתא (ברכות מח ע"ב): 'ובשבת מתחיל בנחמה ומסיים

בנחמה ואומר קדושת היום באמצע". לפיכך נראה לנו ש'ובנה ירושלים' היא דבר העומד בפני עצמו, אך באמת יש נוסחים אחרים שבהם רואים להדיא כיצד הכל עניין אחד, כמו למשל נוסח הרי"ף (ברכות לה ע"ב מדפי הרי"ף): 'מתחיל בנחמה: שאומר "נחמנו ה' אלהינו בבנין עירך". ומסיים בנחמה, שאומר "והעלנו לתוכה ונחמנו בה כי אתה הוא בעל הנחמות ברוך אתה ה' המנחם עמו ישראל בבנין ירושלים". ואין אומרים 'ובנה ירושלים' במקרה זה.

ותחזינה עינינו

בעיה דומה של אילוצי הדפסה, קיימת ב'ותחזינה עינינו', שהיא בעצם חתימתה של ברכת 'רצה', אלא שהצורך להדפיס את 'יעלה ויבוא' גרם להפיכתו לקטע נפרד, על פי רוב בהדגשת תיבת 'ותחזינה' בגופן שונה ובאותיות גדולות הרבה יותר מ'רצה', דבר היוצר הרגשה שמדובר כאן בענין בפני עצמו, ואין זה נכון.

ובר מן דין, תינתן בשחרית ומנחה שיש בהם 'יעלה ויבוא', אבל במוספין של שבתות וימים טובים – מדוע להעמיד את 'ותחזינה' כדבר בפני עצמו ?

ועל כולם

אותה בעיה קיימת בברכת 'מודים'. מתחילתה ועד סוף 'וכל החיים יורוך סלה' מדובר בברכה אחת, והיא בנויה כדרך הברכות שעניינן מודגש בתחילת הברכה ובסופה: מודים אנחנו לך – ועל כולם יתברך שמך – וכל החיים יורוך סלה". אלא שהדפסת 'מודים דרבנן' ומיקומה של 'על הניסים' לפני 'ועל כולם' כדי לספחה ל'מודים אנחנו לך', גרמו שברכה זו הפכה לשלושה קטעים נפרדים: מודים, ועל כולם, וכל החיים (המדפיסים רגילים, משום מה, להדפיס את 'ועל כולם' בגופן גדול ובאותיות מודגשות). עניין זה של 'ועל כולם' הוא ממש כמו 'ועל הכל' שבברכת המזון שעמדנו עליו בפרק הקודם. ומעניין מאוד שמספר 'אור זרוע' (ח"א, הלכות סעודה, קצט) עולה שהוא הכיר נוסח ששילב 'וכל החיים יורוך סלה' בתוך 'ועל הכל' שבברכת המזון!

ובאמת, בדורנו שמלאכת ההדפסה קלה מאוד ומשופעת באמצעים ויזואליים נהדרים, היה ראוי שיתנו המדפיסים את דעתם לבעיות כגון אלו, ויראו להדפיס את הברכות באופן שהקשר שביניהם יהיה ברור, והתוספות לא יקטעו את הברכה.

ברכות קריאת שמע

מקום מיוחד קובעות לעצמן ברכות קריאת שמע, אותן 'שתיים לפניה ואחת לאחריה' (ברכות יא ע"א). הצורה בה הן מודפסות בסידורים היום מקשה על המתפלל לתפוס את מבנה הברכות, עד שהמלמדים מסכת ברכות לתינוקות של בית רבן, צריכים להתאמץ ולהסביר להם דבר שהיה צריך להיות להם פשוט כביעתא בכותחא. הבה נשטח לפני הקורא את מבנה הברכות:

הברכה הראשונה היא הודאה ושבח על האור שה' מעניק לנו מידי יום ביומו. היא פותחת ב'יוצר אור' ומסיימת ב'יוצר המאורות', מקבילה לה בתפילת ערבית היא ברכת 'המעריב ערבים' על חילופי

הזמנים ורדת הלילה, שגם היא באותו מבנה – פותחת במעריב ערבים ומסיימת במעריב ערבים.

למעשה ברכת 'יוצר אור' היתה צריכה להיות באותו אורך של 'מעריב ערבים', אלא שהיא נתארכה מאוד בגלל שתי סיבות: האחת – הוכנסו לתוכה פיוטים, דהיינו 'המאיר לארץ'. [ובשבת הוסיפו לפניו את 'הכל יודך', ובסידור רע"ג עדיין אינו]. ועוד, והוא העיקר – שולבה בתוכה הקדושה. שהיא בעצם דבר העומד בפני עצמו ואין לה קשר רעיוני עם הברכה על המאורות. ועיין בתוספות למסכת חגיגה (יג ע"ב ד"ה מויעתן) המבארים שאנשי כנה"ג תיקנו לומר קדושה בתוך ברכת 'יוצר', משום שהמלאכים האומרים שירה נבראים ומתחדשים כל יום, כדרך שהבורא יתברך מחדש בכל יום מעשה בראשית (וכן הוא בטור א"ח סי' נט).

המבנה שעומד לפנינו כיום, הוא הקדושה, העטופה משני צדדיה, לפנייה ואחריה, בברכת המאורות. נוסח הפיוט מקשר אותה בשני מקומות המעבר לברכת המאורות, באמצעות מעבר מעניין האור לעניין השבת שנושאים לפניו המלאכים. מדהים לפעמים כיצד אנו חוזרים על המילים יום יום, ולא שמים לב לכך.

הפיוט 'אל ברוך גדול דעה' הוא המקשר את הברכה לקדושה לפנייה. הוא פותח בברכה לה' אשר 'יכין ופעל והרי חמה' ומאורות נתן סביבות עוול, וממשיך ב'פינות צבאות קדושים רוקמי שדי תמיד מספרים כבוד אל וקדשותו', דהיינו: צבאות הקדושים מספרים את כבודו וקדושתו. [קטע זה רומז לקדוש קדוש מלוא כל הארץ כבודו]. לאחר מכן בא קטע החזר על עיקר הברכה: 'תתברך ה' אלהינו [בשמים ממעל ועל הארץ מתחת]. על [כל] שבת מעשי ידיך, ועל מאורי אור שיצרת, [המה] ופארוך סלה'. קטע זה, אינו נמצא בסידורי רע"ג ורס"ג, וכנראה נוסף כדי להדק יותר את הקטע הזה לקטע 'תתברך לנצח' שהוא הקדמה לקדושה.

בשבת, התפקיד של קישור ברכת המאורות לקדושה מתבצע על ידי הפיוט 'אל אדון', הבא כתחליף לפיוט 'אל ברוך גדול דעה'. הפיוט מברך את ה' שהוא מתנאה על חיות הקודש ונהדר בכבוד על המרכבה, עובר לענין המאורות הטובים שברא אלהינו, ומסיים ב'שבת נותנים לו כל צבא מרום תפארת וגדולה, שרפים וחיית ואופני הקדש'. אלא שלאחר מכן שולב קטע מיוחד המדבר בשבת השבת: 'לאל אשר שבת מכל המעשים' ובסופו בא הסיום המקשר: 'תתברך... על [כל] שבת מעשי ידיך, ועל מאורי אור שיצרת' כדי ליצור חזרה את הקשר עם 'תתברך לנצח'.

מ'תתברך לנצח' אנו עוברים לקדושה עצמה, וכשהיא מסתיימת בא הקטע 'לאל ברוך נעימות יתנו' המקשר בחזרה בין הקדושה לברכת המאורות – בסדר הפוך: 'לאל ברוך נעימות יתנו' מוסב על המלאכים הנותנים נעימות לה' [בשפה ברורה ובנעימה] שהוא פועל גבורות וכו' ו'מתקדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית, כאמור: לעשה אורים גדלים'. יושם לב שזה כמעט אותו המשפט שבו פתחה ברכת 'יוצר' ו'בטובו מתקדש בכל יום תמיד מעשה בראשית'. המשפט הזה נכתב שוב כדי לחזור לאותו עניין שהברכה פתחה בו והופסק באמצע על ידי ענין הקדושה.

מעניין במיוחד הוא הנוסח בסידור רס"ג, המסדר את נוסח תפילת השחר ליחיד לחוד, ולציבור לחוד. רס"ג נקט להלכה שאת 'קדושת יוצר אין יחיד אומר כלל [ענין בטור א"ח סי' נט ובבית יוסף שם (ג)], לפיכך הוא נותן ליחיד נוסח של ברכה ללא הקדושה והקישורים שלפניה ולאחריה, הנוסח מדהים בקיצורו: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, יוצר אור ובורא חשך, עושה שלום ובורא את הכל, המאיר לארץ ולדרין עליה ברחמים רבים, וטובו מתקדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, ברוך אתה ה' יוצר המאורות".

נוסח זה של תפילת היחיד אצל רס"ג – מראה לנו את מהותה של ברכת יוצר, שעיקרה בעצם הוא פתיחתה, וחתימתה – יוצר המאורות.

הברכה לאחר קריאת שמע

הברכה שאחרי קריאת שמע פותחת במילים 'אמת ויציב' וחותרת ב'צאל ישראל'. כבר כאן יצרו המדפיסים שיבוש בכך שעקרו את 'אמת' מן הברכה, מחמת ההלכה שצריך לחבר את 'ה' אלוקיכם' ל'אמת'. ואכן, צריך לחבר, אבל הרעיון היה לומר ברצף אחד 'ה' אלוקיכם אמת ויציב', כדי שהמילה 'אמת' תשמש לפניה ולאחריה. ולא שתקטע המילה 'אמת' ותופרד מברכת 'אמת ויציב', שהרי כך מכונה הברכה במשנה (ברכות יג ע"א): 'אמת ויציב'. ואמנם נפסק להלכה שיותר חמורה ההפסקה בין המילים 'אלוקיכם אמת' מאשר בין המילים 'אמת ויציב' (ש"ע או"ח סי' ס"ו סעיפים ה-ו), אבל ברור שהפסקה בין המילים 'אמת ויציב' כמוה כהפסקה באמצע הפרק, כמו אם נפסיק, למשל, בין המילים 'ויציב ונכון'.

למעשה, היחיד אכן צריך להתפלל כך ולא להפסיק בין אלוקיכם לאמת ולא בין אמת לויציב. הבעיה היא כשמתפללים בציבור, שאז יש עניין לשמוע מפי הש"ץ את התיבות 'ה' אלוקיכם אמת' כדי להשלים מניין רמ"ח תיבות (ש"ע או"ח סא, ג). לפיכך ממתין הציבור לשמוע את סיומו של הש"ץ, וזו בעיה גדולה.

מסתבר שההלכה הפסוקה בשולחן ערוך נאמרה לפי המנהג שמתקיים עד היום בעדות המזרח, שם אומר הש"ץ בקול והציבור אומר עמו בלחש מילה במילה, וכשהוא מגיע אצל 'ה' אלהיכם אמת' נמצא כל הקהל עמו ואינו צריך להמתין. אבל במקהלות האשכנזים אין מנהג מבורך זה נהוג, והציבור אומר כל אחד לעצמו, וכשמסיים הקהל הוא ממתין לש"ץ שיאמר 'ה' אלהיכם אמת'. ומכיון שמקום זה הפך ליתחנת המתנה, פעמים רבות שאף הש"ץ ממתין שם עד שיהיו עשרה עמו, כדי לוודא שיש עשרה מתפללים לתפילת העמידה (ובמקומות רבים הש"ץ נוהג לטיל שם בין המתפללים ולהציץ בסידורים, לראות היכן הם עומדים). דבר זה גורם שלפעמים ממתנים זמן רב בין 'אמת' ל'ויציב', וזו בעיה גדולה, שהרי משנה מפורשת היא (ברכות ב, ב): "בין ויאמר לאמת ויציב לא יפסיק".

על כל פנים, ברכת 'אמת ויציב' היא ברכה אחת. מדוע היא מחולקת לשלושה קטעים: 'אמת ויציב', 'על הראשונים', ו'עזרת אבותינו'.

ובכן, המעיין בסידורים בנוסח עדות המזרח יראה, שקיימת שם רק החלוקה ב'עזרת', אבל הקטע 'על הראשונים' אינו עומד כלל כקטע בפני עצמו. מהיכן נולדה החלוקה הזאת שבסידורי נוסח אשכנז וספרד.

מסתבר שהסיבה נעוצה במבנה של 'אמת ויציב'. הנוסח שבסידורים שלנו מכיל תוספת, כנראה קדומה מאוד. ותוספת זו גורמת שאיננו תופסים את המבנה של 'אמת ויציב' יחד עם 'על הראשונים'. אך התמונה תתבהר אם נראה את הנוסח של 'אמת ויציב' בלי התוספת הזו, נוסח שנמצא במחזור רומניא לתפילת שבת. נוסח זה אף היה נהוג באשכנז וצרפת, בימים שהיו מוסיפים בהם פיוטי 'זולת' שנהוג לשבצם בתוך ברכת 'אמת ויציב':

אֱמֶת וְיָצִיב וְנָכוֹן וְיִשָּׁר וְנֶאֱמָן וְאֶהוּב וְחָבִיב וְנֶחֱמָד וְנֶעֱמִים וְנִזְרָא וְנִדְרֵי וְנִמְתָּן וְנִמְקָל וְנִטֹב
וְיִפָּה הַדָּבָר הַזֶּה עֲלֵינוּ וְעַל אֲבוֹתֵינוּ עַל בְּנֵינוּ וְעַל דּוֹרֵתֵינוּ וְעַל כָּל דּוֹרוֹת זֶרַע יִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ,

על הראשונים ועל האחרונים לעולם ועד, חק ולא יעבר.

כעת אפשר להבחין שהכל – כולל המשפט 'על הראשונים' מוסב על 'הדבר הזה', שהוא אמת ויציב ונכון ומקובל וטוב ויפה עלינו, על אבותינו, על בנינו ודורותינו וכל דורות זרע ישראל, על הראשונים ועל האחרונים. על כולם הוא מקובל.

אך כאמור, בתוך הקטע הזה שולבו תוספות, שהם כאמור קדומות מאוד (ואף במחזור רומניא עצמו הן נמצאות בנוסח ליום חול, ורק בשבתות ויום היו אומרים את הנוסח הקצר). ותוספות אלו גורמות שקשה לנו להבחין בקשר שבין הקטעים, ומסתבר שזה גרם ש'על הראשונים' הועמד בתור קטע בפני עצמו, בעוד שלחידוך: המשפט 'על הראשונים' הוא בשר משרשו של 'אמת ויציב', וההפסק – אם רוצים – היה צריך לבוא במשפט 'אמת שאמתה הוא ה' אלהינו', שיש יותר מקום להפסיק בו.

כעת נראה את התפילה עם התוספות, כשהן מצויינות בסוגריים:

אֱמֶת וְיָצִיב וְנָכוֹן וְנִשְׁרָ וְנֶאֱמָן וְאֶהוּב וְחָבִיב וְנֶחֱמָד וְנֶעֱמָ וְנִזְרָא וְנִאֲדִיר וְנִמְתָּק וְנִמְקָל וְנִטֹּב וְנִפְחָ הַדָּבָר הַזֶּה עָלֵינוּ וְעַל כָּל הָעוֹלָם וְעַד. אֱמֶת, אֱלֹהֵי עוֹלָם מְלֻכָּנוּ, צוּר יָעֻקַּב מִגֵּן וְשֶׁנֶּגֶד, לָדָר וְדָר הוּא מְנִים, וְשִׁמּוֹ מְנִים, וְכֶסֶף נָכוֹן, וּמְלָכוּתוֹ וְאֱמוּנָתוֹ לְעַד מְנִים, וְדִבְרָיו חַיִּים וְנֶאֱמָרִים. נֶאֱמָרִים וְנֶחֱמָדִים לְעַד וְעוֹלָמִי עוֹלָמִים, עַל אֲבוֹתֵינוּ וְעוֹלָמֵנוּ עַל בְּנֵינוּ וְעַל דּוֹרוֹתֵינוּ, וְעַל כָּל דּוֹרוֹת זֶרַע יִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ. עַל הָרָאשׁוֹנִים וְעַל הָאַחֲרוֹנִים וְדָבָר טוֹב וְנֶאֱמָן לְעוֹלָם וְעַד וְאֱמֶת וְאֱמוּנָה חֵק וְלֹא יַעֲבֹר.²

יושם לב לדבר מעניין: מכיון שהוכנס הקטע 'אמת אלהי עולם מלכנו', הוצרכו לכפול את המילים 'לעולם ועד' לפניו, כדי שהמילים 'לעולם ועד' לא יהיו רחוקות מדי מהקשרן המקורי. וכן הוצרכו להוסיף את המילה 'עלינו' אחריו. כי המילים 'על אבותינו, על בנינו ועל דורותינו' התנתקו מהמשפט הראשון בגלל התוספת, ועמדו כמשפט בפני עצמו, לפיכך הוצרכו לחזור ולהכליל את 'עלינו' בתוכם. ויש להדגיש, שכאשר אנו נוקטים בביטוי 'תוספת', אין הכוונה שהיא מאוחרת יותר לברכת 'אמת ויציב', אלא שהוא כנראה נוסח אחר של הברכה ששולב בתוך הנוסח שלפנינו. וידוע שבהרבה מקומות בנוסח התפילה היו שני נוסחים, וקבעו חז"ל שלא לבכר האחד על חברו אלא לומר שניהם. דוגמת ברכת 'אתה חונן שבמוצאי שבת ויו"ט מוסיפים בתוך הברכה הקבועה את 'אתה חוננתנו', ובאמת עיקרה נתקן לא כתוספת אלא כתחליף. דהיינו שהברכה תפתח ב'אתה חוננתנו' במקום 'אתה חונן', אך נקבע שהתחליף לא ידחה את הנוסח הרגיל אלא ישובץ בתוכו. ויש הרבה דוגמאות לענין זה, ואכמ"ל.

הווי אומר, שני נוסחים יש כאן ששולבו זה לתוך זה, אך ההבחנה ביניהם תועיל לנו להבין ולתפוס את צורתה ומהותה של ברכת 'אמת ויציב'.

² ויש לציין שבסידור התפילה של רס"ג, הנוסח הוא 'ועל כל דורות זרע עמך ישראל עבדיך, הראשונים והאחרונים, דבר קיים לעולם ועד חק ולא יעבור', גם נוסח זה מרגיש את הקשר וההמשכיות של 'על הראשונים'.